श्रीरामतापनीयोपनिषद्

SEA

श्री बोधायन पुस्त...
श्री ...
सं.
अहमदाबाद-७.

॥ श्रीमते रामानन्दाय नमः ॥

॥ श्रीजानकीवल्लभो जयति ॥

श्रीरामतापनीयोपनिषद् ।

रामं सर्व गुणोपेतं ज्ञेयं गम्यं गतिं गुरुम् ।
द्विभुजं धनुषोपेतं जानकीरसिकं भजे ॥१॥
जानकींजगदीशानां ब्रह्मरुद्रादि सेविताम् ।
चिद्रूपांद्विभुजां श्यामां भजेहं रामवल्लभाम्॥२॥
यस्य जापं विना रामः कदापि न प्रसीदति ।
भजेताराद्यधिष्ठानंतं ममाद्याश्रयं मनुम् ॥३॥
समस्त निगमाचार्य्यं रामानन्य जनप्रियं ।
स्वयूथनाथं ज्ञानाब्धिं हनुमंतं गुरुं भजे ॥४॥
सार्थतारकोपदेशेनार्थ पंचक वोधकं ।
भजे श्रीरामरूपेण हनुमंतं गुरुं सदा ॥५॥
सीतारामैकशेषोहं सीताराम गतिः सदा ।
श्रीमद्रामैक भोग्योहमितितत्कृपयाविदम् ॥६॥
वस्तुतो रामदासोस्मि हरिदासेति संज्ञकः ।
श्रीरामप्रसादानुगो हनुमान्मेगुरुर्मतः ॥७॥
रामस्सर्वावतारीति ज्ञातं यत्कृपया मया ।

सद्गुरोस्तस्य श्रीराम चरणस्याज्ञयामुदा ॥८॥
श्रीरामश्रुतिगुह्यार्थोऽद्याप्यनुक्तोबुधांतरैः ।
श्रीहनुमत्प्रसादात्समयेदानीं प्रकाश्यते ॥९॥
सूक्ष्मतत्वविचारेहि पुनरुक्तिर्न दोषभाक् ।
मरायादीनां परीक्षादौयतोदृष्टिर्गुणावहा ॥१०॥
अतः पुनः पुनर्ह्यत्र रामस्य श्रुति संमतम् ।
निदा नत्वंप्रकाश्यामि वाक्यैस्तैस्तैस्सयुक्तिकैः ॥११॥

अथैकमेवा द्वितीयं ब्रह्म 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरं' सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्म 'योवेद निहतं गुहायां सोऽश्नुतेसर्वान् कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिता' ब्रह्मवाइदमग्रआसीत् 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति' ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति' यदासर्वे प्रमुच्यंते कामायेऽस्यहृदिस्थिताः' अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते' 'इत्येवमाद्याः श्रुतयोब्रह्मशब्दाभिहितमेकमेवचिद्वस्तुनिखिल चराचर कारणं' 'मुक्त जीवप्राप्यश्चेत्युद्घोषयंति' 'तस्य[1] कृत्यायुधपार्षद धामादि विशेषा श्रवणात्' 'नारायणः परं ब्रह्म तत्वं नारायणः' 'परस्सकलंपरं ब्रह्मैवतत्कृष्णः परंब्रह्म' परंब्रह्मपरंधाम पवित्रंपरमंभवान्' 'आत्मैवनृसिंहो ब्रह्मभवती' त्येवमाद्यासु श्रुतिषुस्मृतिषु च ब्रह्मशब्दस्यसाधारण्येनसमस्तभगवद्विग्रह वाचकत्वदर्शनाच्च सामान्यशब्दत्वेननिश्चितस्य तस्य[2] पशुच्छागन्यायेन विशेष पदार्थेपर्यवसानत्वयोग्यात् कारण वाक्येषुच बहूनां विष्णु नारा-

१ ब्रह्म शब्दाभिहितस्य । २ ब्रह्मशब्दस्य ।

यण कृष्ण नृसिंहादिविशेष शब्दा[३]नां दृश्यमानत्वात् कस्यचि-द्विशेषशब्दस्या भिहितेतस्य पर्यवसानतास्यादित्यादिशंकानि-रासाय श्रीरामस्वरूपरूप नाम गुणलीलाविभूतीनां सर्वोत्कृष्ट त्वप्रकाशनायच 'श्रीरामतापनीयोपनिषत्प्रवृत्तिः कथमत्रोक्त शंकानिरास इतिचेत् अत्रपशुच्छागन्यायमाश्रित्य तादृशस्य[४] पर ब्रह्मशब्दस्य रामशब्दाभिहितेपर्यवसानत्वेन श्रीरामस्यका-रण वाक्यगत ब्रह्मशब्दवाच्यत्वनिश्चयात् उक्तःशंकानिरासः' तथाहिदृष्टांतेयथापशुना यजेतेत्यत्रपशुत्वंनजातिः किंतुलोम-वल्लांगूलादिमत्वं पशुत्वं' 'तस्यगर्दभादिसा[५]धारणयात्तस्याप्या लंभनेप्राप्तेतद्विशेषनिर्द्धारणाय तत्रैवाह' छागोवामंत्र वर्णादिति तथाचतत्रयथाछागेति विशेषशब्दसान्निध्यात्यागपशुः छाग-एवेतिनिश्चीयते 'तथात्राप्युपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणोरूप कल्पनेत्यनया श्रुत्यासामान्यतोऽद्वितीय पदविशेषित ब्रह्म-शब्दाभिहितस्य सर्वावतारित्वमुक्तं' ब्रह्मत्वं नामसत्यज्ञाना-दिरुपत्वं' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेतिश्रुतेः 'जगज्जन्मादि हेतु-त्वं वा ब्रह्मत्वं' यतोवाइमानिभूतानि जायंते येनजातानि जीवंति यत्प्रयं' त्यभिसंविशंतितद्ब्रह्मेतिश्रुतेः' जन्माद्यस्ययत इतिसूत्राच्चतच्चलक्षणं समस्तभगवद्विग्रहसाधारणंस्वस्वोपनिष दि नारायणनृसिंह श्रीकृष्णशिवरुद्रादीनामपिसत्यादिरुपत्व

---

३ ब्रह्म शब्दस्य । ४ सामान्य शब्द त्वेननिश्चित तस्य । ५ तद्वृत्वेसतित दितर वृतित्वं साधारणत्वं तद्वृत्वे तित्वे सति तदितरा वृतित्व मसाधारणत्वम् ।

जगत्कारणत्वश्रवणादिति सर्वेषामवतारित्वेप्राप्तेतद्विजिज्ञापयिष याऽतत्रैवाह 'रमंतेयोगिनो नंतेसत्यानन्देचिदात्मनि॥ इतिराम पदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते' तथैवरामबीजस्थं जगदेतच्चराचरं सीतारामौतन्मयावत्रपूज्यौ जातान्याभ्यांभुवनानि द्विसप्तस्थि- तानिच प्रहृतान्येवेतिसर्ववाच्य- स्येतिचपरं ब्रह्मरामचन्द्रश्चि- दात्मकः इतिच

ॐयोवै श्रीरामचन्द्रस्सभगवान्यत्परं ब्रह्मेति चतथा चदृष्टांते- यागपशोः छागसान्निध्यात् छागशब्द वाच्यत्वनिश्चयवत्तदार्थी- तेपिप्रकरणात् इतिरामपदेनासौपरं ब्रह्माभिधीयते इतिरामेति- विशेषशब्दसानिध्याच्च कारण वाचक ब्रह्म शब्दाभिहितः प्रकरणीयोरामएवेतिनिश्चीयते उपक्रमोपसंहारादिलिंगै रपिश्र्या- दिसहस्रान्त हस्तवदशेष भगवदवतारावतारी भूतंयद्द्वितीय ब्रह्मशब्दवाच्यंसत्यानन्दचिदात्मकंपरं तत्वं तस्यैवसच्चिदानन्दार्थ क रामपदाभिहितत्वमुपपद्यते श्रुयतेच' तथैवातएव ब्रह्मराम- शब्दयोः पर्य्यायवाचित्योपपत्तेर द्वितीय ब्रम्हशब्दाभिहितं यद्रा- मपदवाच्यं तस्यैवसर्वावतारित्वंनिष्पद्यते कथंइतिचेत् "चिन्मये- ऽस्मिन्निति" चिन्मयत्वे नोपक्रम्य "रमन्तेयोगिनोऽनंतेसत्या- नंदे चिदात्मनि इतिरामपदेनासौपरं ब्रह्माभिधीयते" इतितस्यै- वोपक्रांतस्यमहाविष्णोः परस्य ब्रह्मणः रामशब्दाभिधेयत्वं

१ इतिरुक्तासिधतेस 'च्चिदानंदार्थकेनरामपदेनासौदास्त्स्यर्थिः परब्रह्म शब्दवाच्यंसच्चिदानंदात्मकं परंतत्वमभिधीयतेइत्यर्थः

रामपदस्यतदभिधायकत्वं तेन परब्रह्मरामपदयोर्वाच्य वाचकत्वं तेनपरब्रह्मशब्दरामशब्दयोः पर्यायत्वंचनिर्दिश्यानंतरं 'चिन्मयस्याद्वितीयस्यनिष्कलस्याशरीरिणः उपासकानां कार्य्यार्थंब्रह्मणोरूपकल्पने "त्यारभ्यकल्पितस्यशरीरस्य तस्यसेनादि कल्पने 'त्यन्ताभिः श्रुतिभिस्तदेवोपक्रांतं चिन्मयं रामशव्दाभिहितं परब्रह्मतत्वमनूद्यतदुद्देशेनसर्वावतारित्व विधानात् पुनस्सर्वंह्येतद्ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेत्यत्र सर्वशव्दसामानाधिकरण्येनात्मपदसामानाधिकरण्येन ब्रह्मपदंप्रयुज्य "सदारामोहमित्येतत्तत्वतः प्रवदंतियेनतेसंसारिणो नूनंरामएवनसंशय" इत्यत्राहं रामइत्यात्मपद रामपदसामानाधिकरण्येन तेरामएवेतिसर्व शव्दार्थ सूचक वहुबचनान्तयत्तच्छब्दयोरामशब्दसामानाधिकरण्येन ब्रह्मपदस्थाने रामपदप्रयोगात् अहमों तत्सत्यंतत्परं ब्रह्म "रामचन्द्रश्चिदात्मक" इत्यत्ररामशब्द ब्रह्मशब्दयोः पर्याय वाचित्वाभ्यासात् । ॐ योवै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यत्परंब्रह्मेत्यादिचरममंत्रैः श्रीरामस्यैव ब्रह्म विष्णु महाविष्णु नारायण मत्स्यादि रुपितया तच्छब्द वाच्यत्वे न परमपुरुष महादेव महेश्वरादि कारण वाचक वाच्यत्वेन चोपनिषद उपसंहारात् तस्यैव उपक्रम कारण वाक्यगतसर्वावतारित्व बोधकसामान्य शब्दत्वावगत ब्रह्मशव्द वाच्यत्वावगमात् तत्कुतः उपक्रमोपसंहार वाक्ययोरेकवाक्यतायोग्यतयोपक्रमसंदिग्धस्योपसंहार वाक्यतोनिर्णयात् यथाक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्राकेनाक्ताः घृतेनतैलेनवेतिसंदेहे

आयुर्वै घृतं भवतीति वाक्यशेषतो घृतेनाक्त इतिनीर्णीयतेतथा त्रापि उपक्रम कारण वाक्यगतसर्वरूपित्वबोधक ब्रह्मशब्दाभिहितः कश्चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौजाते दशरथेहरौ "इत्यत्रोक्तः" विश्वाधारंमहाविष्णुं नारायणमनामयमित्यत्रोक्तो वा महाविष्णुः हरि र्वा नारायणो वा "इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयतइत्यत्र रामपदाभिहितो वाउपनिषदन्तर श्रुतः उक्तोनुक्तो वाकश्चिदन्य इतिसंदेहेवाक्यशेषभूतैश्चरममंत्रैः तादृश ब्रह्मशब्दबाच्यः सर्वरूपी श्रीरामएवेतिनिर्णेतव्यं तथाचजैमिनिसूत्रं "संदिग्धंतु वाक्यशेषादिति" "किंचसत्यं ज्ञानमनंतंब्रह्म" "एकमेवाद्वितीयं" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीति अत्रब्रह्मसमश्नुते" इत्यादि ब्रह्मपरश्रुतीनां रमंतेयोगिनोऽनन्तेसत्यानन्दे चिदात्मनि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य सदारामोहमित्येतत्तत्वतः प्रवदंतियेन तेसंसारिणो नूनंरामएवनसंशयः मुक्तामांप्राप्नुवंतिते" इत्येवमादि श्रीरामपरश्रुतीनामैक वाक्यतावगमाच्च यथाघटश्चकलशः एकार्थस्याभिधायकः तथा ब्रह्मचरामश्चनूनमेकार्थ वाचकः इत्यगस्त्य वचनाच्चतद्वाच्यः सएवपुनश्चसर्ववाच्यस्यवाचक इति श्रुतं श्रीरामनिष्ठं सर्वशब्दवाच्यमपितरयसर्वा वतारित्वे सत्येवोपपद्यते यदितुसर्वरूपित्ववाचक ब्रह्मशब्दाभिहितः श्रीरामोनस्यात तदातस्य सर्वशब्दवाच्यतापिनस्यात् नच चरममंत्रोक्तं तस्यसर्वरूपित्वमप्युपपद्येत नचतन्नाम्नः सर्वकारणप्रणवकारणताप्युपपद्येतनापिस्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपीत्युक्तं तस्यस्वतःसिद्धत्वे-

सतिप्रणवादि प्रकासकत्वमप्युपपद्येत तस्मादत्रपर ब्रह्मणोरूपक-
ल्पनेत्यवतारित्व वोधकः ब्रह्मशव्दः श्रीरामस्यैव सर्वावतारित्वं-
वोधयतीतिनिश्चयात् बहूनां द्वयोर्वामूल कारणत्वानुपपत्तेः
सर्वशाखाप्रत्यय न्यायेनचछांदोग्याद्युपनिषदन्तरेष्वपिदृष्टः का-
रण वाचकोव्रह्मशव्दः श्रीरामस्यैवसर्वकारणत्वं द्योतयतीत्यव
गम्यते ननुनृसिंहगोपाल वृहन्नारायणोपनिषदाद्यासूपनिषत्सु
'ऋतंसत्यं परंव्रह्मपुरुषंनृकेशरीं' तथात्मैवनृसिंहो व्रह्मभवति
'सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायसकलंपरं व्रह्मैवतत्' इतिनारायणः
परव्रह्मतत्वंनारायणः परः' इत्येवंनृसिंहादिशव्दसामानाधिकर-
ण्येनदृष्टोव्रह्मशव्द उक्तन्यायेननृसिंहादिशव्द वाच्येपिपर्य्यव-
सानं तस्यतस्याप्यवतारित्वं वोधयत्विति चेन्न नह्युपनिषदन्त-
रेषु चिन्मयस्याद्वितीयस्य व्रह्मणोरुपकल्पनेत्यत्राद्वितीयादिवि-
शेषणविशेषितसर्वरुपित्ववोधक व्रह्मशव्द श्रवणवत् विशेष्य-
भूतः सर्वरुपित्व वोधको व्रह्मशव्दः श्रूयतेयेन तत्रापि पशुछा-
गन्यायः प्रवर्त्तेतकिंतुनृसिंहो वृह्मकृष्णः वृह्मनारायणः परंवृह्मे-
त्येवं तत्तद्विशेषणत्वं प्राप्यतत्रत्यप्रातीतिक सिंहत्वमनुष्यत्वज-
लजन्तुत्वादि बुद्धिनिरासपूर्वकंतत्रतत्रवृह्मत्वबुद्धिंदृढयन्तत्तद्वा
च्येपर्यवसितएव अतोनसामान्य शव्दवोधित कारणत्वस्यविशेष-
शव्दवाच्ये पर्य्यवसानाय तत्रतत्र पशुछागन्यायप्रवृत्त्यवकाशः
यदितुविशिष्ट वृह्मशव्दाभिहितस्योपनिषदं तरेपिसर्वावतारित्वं
श्रूयेततदातद्विशेषनिश्चयायतन्निष्ठ कारणत्वस्यतदुपनिषच्छ्रु-

ततत्समाभ्यधिक विशेषशब्दवाच्येपर्यवसानायतत्राप्युक्तोन्यायः प्रवर्त्तेततेनान्यस्यापिसर्वरूपित्वमुपपद्येत उपपन्नंचसत्तदन्यस्यसर्वरूपित्वं श्रीरामनिष्ठ सर्वरूपित्वेनसहविरुद्धतत्प्रतिपादकयोर्द्वयोरप्युपनिषदोरप्रामाण्यतामापादयेतमूलकारणत्वस्यद्विनिष्ठत्वानुपपत्तेः ततस्त्वप्रामाण्यत्वप्राप्तयोर्दृष्टांते न सर्वा स्वप्युपनिषत्स्वप्रामाण्यताप्रसज्जेत स्मृतीतिहासपुराणादीनांतुवेदार्थानुगामित्वेनैव प्रमाणत्वं प्राप्तानां वेदाप्रामाण्ये नांतरीकतयैवाप्रामाण्यता दुर्वारासात्वनिष्टासर्वेषां वेदेकैप्रमाणवतामित्यतोन द्विनिष्ठत्वंमूलकारणत्वस्योपपद्यते न चोपनिषदन्तरे विशिष्टब्रह्मशब्दाभिहितस्य सर्वावतारित्वं श्रूयतेकिंतुकेवल ब्रह्मशब्दस्य नृसिंहकृष्णनारायणादिशब्दविशेषणत्वमेवश्रूयते ननु नृसिंह तापनीयोपनिषदि "अथैषएवाकारः आप्ततमार्थः आत्मन्येवनृसिंहेब्रह्मणिवर्त्तते एषएवमृत्युरेषहिव्याप्ततमएषएव नमामिएष हिव्याप्ततमएष एवाहमेषहिव्याप्ततम आत्मैवनृसिंहोदेवो ब्रह्मभवति यएवं वेदसोकामनिः काम आप्तकाम आत्मकामः नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति अथैषएवोकार उत्कृष्टतमार्थः आत्मन्येवनृसिंहे ब्रह्मणिवर्त्ततेएषएवमकारो महाविभूत्यर्थः आत्मन्येवनृसिंहे देवेपरे ब्रह्मणिवर्त्तते आत्मैवनृसिंहोदेवः परमेवब्रह्मभवत्येवं नृसिंह ब्रह्मशब्दयोस्समानाधिकरण्येनाभ्यासात् प्रणव प्रत्यक्षरस्यनृसिंहपरत्वश्रवणाच्चनृसिंहस्तुतिमंत्रैरपितस्य सर्वरूपित्वसूचनाच्चतस्यापि ब्रह्मश-

व्दस्य विशेषवाच्यत्वं सर्वरूपित्वं चोपपद्यते तच्चोक्त रीत्या वेदैक प्रमाणावतस्तवानिष्टमतस्त स्यगतिर्वक्तव्येति चेच्छृणु नायमभ्यासो नृसिंहस्य कारणत्व बोधकस्तत्रब्रह्मणा कारणत्वस्या श्रवणात् किंतु प्रत्यगात्मनो ब्रह्मा भेदत्वबोधकः तस्य-प्रकृतस्य ब्रह्मशब्दस्य प्राकृत सिंहत्व बुद्धिनिवर्तकस्य नृसिंह-परत्वद्योतनार्थं सिंहशब्दस्यतत्साहचर्य्यपाठः अथवा नृसिंहो-पासकैः स्वयोगक्षेमचिंताराहित्येन सउपासितव्य इत्येतद् द्योत-नायप्रत्यगात्मनो नृसिंह शरीरत्वेनतद भेदत्व बोधकोभ्यासः नृसिंह शब्दसमानाधिकरण्येन ब्रह्मशब्द पाठस्तु तन्निष्ट प्रातीतिक प्राकृत नृसिंहत्वबुद्धिनिवृत्यर्थः तत्रसर्वत्रात्म नृ-सिंहशब्दयोरव्यवहिते नसामानाधिकरण्याच्चत्रैव सर्वंह्येतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मतमे तमात्मा नमोमितिब्रह्मणै कीकृत्य ब्रह्मचात्म-नोमित्येकीकृत्यतदेतद जरममरममृतमभयमोमित्यनु भूयेत्यात्म ब्रह्मणोरभेदत्वेनोपक्रम्यपुनः अकार आत्मन्येव नृसिंहे ब्रह्मणि-वर्त्ततेएष एवाहमेषएवाप्ततम आत्मैव नृसिंहोदेवोब्रह्मभवतिआ-त्मन्येव नृसिंहे ब्रह्मणि वर्त्ततेमकारोनृसिंहेदेवेपरेब्रणि वर्त्ततेइम-मात्मा नमाप्ततम मुत्कृष्ट तमंचिन्मात्रं परमेव ब्रह्ममकारेण जानीयादात्मैव नृसिंहोदेवः परमेवब्रह्मभवतीत्यभ्यासेनप्रत्यगा-त्मनृसिंहयोरुक्त स्याभेदत्वस्यदृढीकरणात् तत्रासर्वत्र नृसिंहपदेन ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यं तुविष्णुपुराणप्रसिद्धा हिरण्यकशिपो-

नृसिंहविषयकोद्भूताद्भुतसत्वरूपाया बुद्धिस्तन्निवृत्यर्थमिति-
बोध्यंननुतत्रैवसर्वंह्येतद्ब्रह्मेतिब्रह्मणः सर्वरूपित्वं निर्दिश्य पश्चा-
दथैष एवाकार आत्मन्येवनृसिंहेब्रह्मणिवर्त्ततेइतिनृसिंह ब्रह्म-
णोरेकत्वं प्रदर्श्य नृसिंहस्य सर्वरूपित्वेन सर्वावतारित्वं सूचितं
भवतीतिचेन्ननेदंवाक्यंब्रह्मावतारित्व बोधकं तत्रावतारनामलि-
गाद्यश्रवणात्पुनः 'सर्वंह्येतद्ब्रह्म' त्युक्तस्य सर्वशब्दस्योपव्याख्या-
नभूतेनभूतभव्यभविष्यत् पदेनावताराणां संगृहीतुमशक्यत्वात्
अनादिसिद्धावताराणांत्रिकालांतर्भावित्वस्यतदतीतत्वस्य चाव-
क्तव्यत्वात्किंतुतद्भिन्नस्यतदभिन्नाभिन्नत्वमितिन्यायात्सर्वाभि-
न्नस्यब्रह्मणआत्मनोभेदत्वबोधनेनब्रह्माभिन्नेनचराचरेणसर्वेणा
नात्मनोभेदत्वबोधनपरं तद्वाक्यं तत्रैवसर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्यस्यानंतर
मयमात्मा नमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्मचात्मनोमित्येकीकृत्ये
तिसर्व रूपिण ब्रह्मणात्मैकी करणत्व श्रवणात् यद्वातच्छब्देन
ब्रह्मोच्यते तदभिन्नस्यात्मनः पुनस्तच्छब्देन ब्रह्मोच्यते तदभि-
न्नंचराचरं सर्वं तेन सर्वेणाभिन्नत्वमात्मन इत्यर्थः तत्रात्य ॐ
कारोपिनन्नृसिंह परस्संस्तदुत्कृष्टत्व विधायकः किंत्वात्म ब्रह्मणो-
रभेदत्वं विदधन् प्रत्यगात्मनिपर्य्यवसितः तत्रैव ॐमित्येतदक्षरं
सर्वं सर्वंह्येतद्ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेतिश्रुति वाक्यैः ॐकारस्य
सर्वरूपत्वं सर्वस्य चब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मणश्चात्मरूपत्वं प्रकाश्योंकार-
स्यात्मपरत्व सूचनात् पुनस्तत्रैवाकार आत्मन्येवनृसिंहे ब्रह्मणि-
वर्त्तते अथैष एवोकारउत्कृष्टतमार्थः आत्मन्येवनृसिंहे ब्रह्मणि-

वर्त्तते इत्येवंपुनः पुनः ब्रह्माभिन्ननृसिंहाभिन्ने आत्मन्येवोंकार वृतत्वश्रवणात् नन्वत्रत्य आत्मशब्दो नृसिंहपरः अत आत्मपरोपि प्रणवोनृसिंहस्यैवसर्वोत्कृष्टत्वमुपपादयतीति चेन्नैवमपितस्य सर्वावतारित्वमुपपद्यते कुतः प्रणवस्य केवलनृसिंहवाचकत्वानियमात् बहुदेवतामंत्राणामादौ दृष्टस्य प्रणवस्य साधारणेन सर्वदेवता वाचकत्वोपपत्त्यातन्मध्येएकस्यनृसिंहस्यसर्वावतारित्वोपपादकत्वानुपपत्तेः तस्यसर्वेषां सर्वावतारित्वोपपादकत्वे स्वीकृते मूलकारणत्वस्यद्विनिष्ठत्वानुपपत्त्यातत्प्रतिपादक वाक्यानां सर्वेषामप्रमाणत्वोपपत्तेर्नप्रणववाच्यत्वद्वारापि नृसिंहस्य सर्वावतारित्वमुपपद्यते नापि तत्स्तुतिमंत्रेषुनृसिंहस्यमत्स्यकूर्मादिरूपित्वं नारायण वासुदेवपरमपुरुषपरमात्मादिशब्दवाच्यत्वंचश्रूयते किंतुब्रह्मविष्णु महेश्वरपुरुषेश्वरविराड्रूपत्वमेवअतस्तत्रापितस्यसर्वरूपित्वाश्रवणान्नावतारित्वमुपपद्यतेकिंचतत्रैव यएतन्मंत्रराजंनारसिंहमानुष्टुभंनित्यमधीते सोग्निपूतोभवति सवायुपूतोभवतीत्यारभ्यसप्रणवमधीते इत्यंतेननृसिंह मंत्रस्य बहुमहत्त्वमुक्त्वापियःप्रणवमधीतेससर्वमधीतेइत्यभ्यासेनप्रणवाध्ययनफलस्यसर्वोत्कृष्टत्वद्योतनादर्थतोनृसिंहमंत्राध्ययनफलस्यतन्न्यूनत्व सिद्धेरपिनतद्वाच्यस्यमूलकारणत्वं सिध्यति प्रणवस्य नृसिंहमंत्रावयवत्वेनतदध्ययनफलमपितन्मंत्राध्ययन फलांतर्गतमेवेतिचेन्न तस्यखा-

दिरत्वादिवत्संयोग[१] पृथक्त्वेनतत्रान्मंन्त्रादावास्थायतन्न्यूनत्व पूरणेनतत्त्वात्सहकारि तयातत्तदवयवत्वेपितदाधिक्यात् स्वातंत्रेण सर्वफलप्रदत्व श्रवणाच्च यः प्रणवमधीते स सर्वमधीत-इत्यादौ किंचप्रणवस्यानेक मंत्रादौदृष्टेः बहुदेवता वाचकत्व दृष्टेश्चनासाधारणे नतस्य कस्यचिदेकस्यवाचकत्वमुपपद्यते-येनतद्बलेनतस्यावतारित्वमुपपद्येत यत्तुतत्रनृसिंहस्यातन्मंत्रस्य च जगदुत्पत्यादिहेतुत्वं श्रूयते तदपिन तन्मूलकारणत्वसाधकं कृष्णादीनां तत्तन्मंत्राणां चापिजगदुत्पत्यादिहेतुत्त्वंश्रूयतेतद-पिन तन्मूलकारणत्वसाधकं कृष्णादीनां तत्तन्मंत्राणां चापिज-गदुत्पत्त्यादि हेतुत्वश्रवणेन तत्रातिव्याप्तेः किंवहुना "ॐ क्षीरोदार्णवशायिनं नृकेशरिणमित्यत्र" तस्यक्षीरशाय्यवता-रत्वश्रवणात् वाक्यांतरे तदवतारित्वश्रवणेनश्रुतक्षीरशाय्यव-तारत्वस्यार्थांतर परत्वोपपादनाशक्यत्वाच्च नकथंचिदपितस्या-वतारित्वमुपपद्यते इतिदिक्नन्वस्तुतर्हि श्रीकृष्णस्यमूलकारण-त्वं" मुनयोहवै ब्रह्माणमूचुः कः परमोदेवः तदुहोवाचब्रह्मा श्री-कृष्णोवैपरमंदैवतमिति अनेजदेकं मनसोजवीयोनैतद्देवा आ-प्नुवत्पूर्वमर्शत् "तस्मात् कृष्ण एव परोदेव एकोवशीसर्वगः

१—खादिरोयूपो भवतीतिवाक्ययोक्तः खादिरोयूपः औदुम्बरादि-यूपैः सहसंयोगं प्राप्य यज्ञांगोभवति खादिरं वीर्य्यंकामः पुरुषः केवलं एवं खादीर मेवयूपं कूर्य्यात् वीर्य्यं प्राप्त्यर्थ मितितस्यार्थः इति वाक्योक्तः खादिरो यूपः औदम्बराद्दियूपेभ्यः पृथक्ते नैव वीर्य्य फलं ददातीत्यर्थः ॥

कृष्ण ईड्यएकोपिसन्वहुधायोविभाति अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो-यत्रविश्वं प्रतिष्ठितंक्लीं ॐ कारस्यैकत्वंपठ्यतेब्रह्मवादिभिः "इत्येवं गोपाल तापनीयोपनिषदि तस्यपरमदैवत्व सच्चिदानंद रूपत्व वहुधाविभानत्व प्रणवसम कामवीज वाच्यत्व श्रवणात् तत्रैवतन्मंत्रस्य पृथिव्यादिकारणत्व श्रवणाच्च तत्रैव अमला-स्त्रुयुगांतराधाराणांखिल वीजमितिकाम वीजस्याखिल वीजत्व श्रवणाच्च ब्रह्मवैवर्त्तेंतु" गत्वानारायणोदेवोविलीनः कृष्णवि-ग्रहे "दृष्ट्वाचपरमाश्चर्यं ते सर्वे विस्मयंययुः" एतस्मिन्नन्त-रेतत्रशातकुम्भमयंरथं "अवरुह्य गतोविष्णुः पातालाज्जगती-पतिः" सचापिलीनस्तत्रैव राधिकेशस्यविग्रहे "तद्दृष्ट्वापर-माश्चर्यं विस्मयंपरमंययुः" संविलीनेहरेरंगेश्वेतदीपनिवासिनि "एतस्मिन्नन्तरेतूर्णमाजगामत्वारान्वितः "शुद्धस्फटिकसंका-शोनाम्नाशंकर्षणः स्मृतः "सहस्र शीर्षापुरुषश्शत सूर्य्यसम-प्रभः" आगतं तुष्टुवुस्सर्वे दृष्ट्वातंविष्णु विग्रहम् "सचा-गत्यनतस्कंधस्तुष्टावराधिकेश्वरं" सहस्रमूर्द्धाभक्त्याचप्रणना-म च नारद 'आराध्यधर्म पुत्रौद्वौ नरनारायणाभिधौ' लीनोयं कृष्णपादाब्जे वभूव फाल्गुणोनरः ॥ ब्रह्मेशशेष धर्मश्चत-स्थुरेकत्रतत्रवै 'इत्येवंनारायणादीनां श्रीकृष्णविग्रहविलीनत्व स्मृत्या तस्य नारायणादि कारणत्वसूचनात् कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति राधाकृष्णेतियत्पुनः' प्रत्यहंपठपांचालि समन्नामसह-स्त्रकं 'सहस्र नाम्नांपुण्यानांत्रिरावृत्यातुयत्फलं' एकावृत्यातु-

कृष्णस्य नामैकं तत्प्रयच्छति ॥ नाम्नांमुख्यतरंनाम कृष्णाख्यं-यत्परंतप: 'प्रायश्चित्तमशेषाणां पापनांमोचकंपरं' इत्यादौतन्नाम्न: सहस्रनाम तुल्यतोक्ता तद्वाच्यस्यनामांतर वाच्यसहस्र गुणाधिक्योपपत्या सर्वकारणत्वनिष्पत्ते रितिचेन्न' तत्रैवगोपालोपनिषदिएकोहवै पूर्वं नारायणोदेवो यस्मिँल्लोका ओताश्च प्रोताश्च तस्यहृत्पद्माज्जातोऽब्जयोनिस्तपयित्वा तस्मैहिवरंददौसकामंप्रश्नमेववव्रेतंहास्मैददौ सहोवाचाब्जयोनिर्वाऽवताराणांश्रेष्टोवतार: कोभवति येनलोकास्तुष्टादेवास्तुष्टाभवंतियंस्मृत्वामुक्ता अस्मात्संसाराद्भवन्तिकथंवास्यावतारस्य ब्रह्मताभवतीति 'ब्रह्मप्रश्न: सहोवाच तं हि नारायणोदेव: सकाम्यामेरो: शृंगे-सप्तपूर्य्योभवंती' त्यारभ्य वनेष्वेवंमथुरास्वेव द्वादशमूर्त्तयोभवंति एकांहिरुद्रायजंति द्वितीयांहि ब्रह्मायजति तृतीयां ब्रह्मजायजंति चतुर्थींमरुतोयजंति पंचमीं विनायकायजंति षष्ठीं वसवोयजंति सप्तमी मृषयोयजंति अष्टमीं गंधर्वायजंति नवमी मप्सरसोयजंति दशमी वैह्यंतर्धानेतिष्टति एकादशीतिरवपदंगता द्वादशीभूम्यांतिष्ठतितांहियेयजंतितेमृत्युंतरंतिमुक्तिंलभंते गर्भजन्मजरामरण तापत्रयात्मकंदु:खं तरंतीत्यत्रयंस्मृत्वामुक्ताभवंति 'सोऽवताराणां श्रेष्ठ: क:' इतिब्रह्मप्रश्नाभिप्रायानुसारेणरौद्र्यादिद्वादश मूर्त्तीनां स्वावतारत्वनिर्देश पूर्वकंतत्रात्यभूमिस्थद्वादशमूर्तियजनोपलक्षिततत्स्मरणस्यापिमुक्ति हेतुत्वप्रकाशनद्वारार्थात् श्रीकृष्णावतारस्यस्वावतारश्रेष्ठत्वंसूचियित्वा तदन-

न्तरं 'मथुरायांस्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदामेभविष्यति' तस्यामधिष्ठितः कृष्णारूपीपूज्यस्त्वयासदेति कंठतस्तस्यस्वावतारत्वोक्तेः नचतत्रस्फुटत्वेन श्रीकृष्णावतारित्वविषयकंकिमपिवाक्यं श्रूयतेयेन तद्विरोधपरिहारायापि नारायण परवाक्यमर्थांतरपरत्वेननेतुंशक्येतततश्चतद्बलेन श्रीकृष्णोवैपरमंदैवतं एकोपिसन् बहुधायोविभातीत्यादीनि वाक्यानिमुख्यार्थपराणिभूत्वा त्वदभीष्टपूरकानिभवन्तु तत्रैवंवेदवाक्यात्तस्यनारायणावतारत्वेनिश्चितेतस्यावतारित्वानुपपत्तेः तद्विषयिकपरमदैवताद्युक्तयोदेवतांतरापेक्षयानेतव्या रौद्राद्येकदशावतरापेक्षायावा नतुनृसिंहाद्यवतारान्तरापेक्षायातच्छ्रेष्ठत्वे हेतूकृतस्यमुक्तिप्रदतत्स्मरणस्य नृसिंहादावपिविद्यमानत्वात् तदवतारश्रेष्ठत्वं प्रकाशनायन्यूनावतारत्वे नसूचिता सुरौद्रयादिमूर्त्तिषुनृसिंहादीनांनामाश्रवणाच्च एवंतद्बहुधाविभानत्वविषयकोक्तिरपिवलदेवादिविषयिकत्वेनपंचपदतन्मंत्रविषयकत्वेन वानेतव्यायत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्यासमाहितः 'रामानिरुद्धप्रद्युम्नैः रुक्मिण्यासहितोविभुः' चतुश्शब्दोभवेदेके इतितत्रैवशक्तिशक्तिमतोरभेदादेकस्यैवचतुश्शब्दवाच्यत्वोक्ते 'वायुर्यथैकोभुवनं प्रविष्टो जन्ये जन्ये पञ्चरूपोवभूव' कृष्णस्तथैकोपिजगद्धितार्थं शब्देनासौपंचपदीविभाती 'तत्रैवतस्य पंचपदीमंत्ररूपत्वेनपंचधाविभानत्वश्रवणाच्च तस्यापि नारायणावतारत्वश्रुत्यानृसिंहाद्यवताररूपेणतद्बहुधाविभानत्वानुपपत्तेश्च ॐकारस्यतुनृसिंहादीनाम-

पिवाचकत्वश्रुतेर्नासाधारणयेन श्रीकृष्णवाचकत्वमुपपद्यतेयेन-
तद्बलादपितस्यमूलकारणत्वमुपपद्यते तथाहितस्यप्रणवैकत्वं-
प्रणवकारणत्वादुच्यते प्रणवकार्य्यसमकार्य्योत्पादकत्वेनतत्तु-
ल्यत्वाद्वाप्रणवकार्य्यत्वाद्वानप्रथमः वन्हिवीजस्यतत्कारणत्व-
श्रवणवत् तस्मात्तत्सिद्धिवच्च वीजस्यतत्कारणत्वाश्रवणात्
तस्मात्तदसिद्धेश्चप्रणवकारणस्याकारस्य वन्हिवीजेदर्शन-
वत्क्लींवीजेदर्शनाच्चप्रणवमहत्व वत्तन्महत्वा श्रवणाच्च ना-
पिद्वितीयः कादापः लात्पृथिवीत्यादौ वाक्ये क्लीं वीजाऽत्पृथि-
व्यप्तेजः सूर्य्यचन्द्रपंचकस्यैवोत्पत्तिश्रवणात् यत्तुतत्रैवतस्या-
खिलवीजत्वमुक्तं तदपि पृथिव्यादि कारणत्वपेक्षया श्राद्या-
र्णाखिलवीजमित्युक्तेरनंतरं कादापः लात्पृथिवीत्यादिवाक्ये
नपृथिव्यादीनामेवतत्कार्य त्व स्फुटीकारणात्तत्रामहत्तत्त्वदीनां
मंत्रांतराणां च तत्कार्य्यत्वानुक्तेश्चप्रणवस्यतुतत्रैवमहत्तत्वादि
करणत्वश्रुत्यातस्मादाधिक्यमवगम्यतेतथाहिपूर्वंहिएकमेवाद्वि-
तीयं ब्रह्मासीत्तस्मा दव्यक्तमेकाक्षरं तस्मादक्षरान्महत्तत्वं म-
हतोवैअहंकार इत्यादिनातस्यमहत्तत्वादि कारणत्वोक्तेः उ-
पनिषदन्तरेषु ॐमित्येतदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानंभूतंभव्यं-
भविष्यदित्यादि नातस्यार्थ सृष्टिशब्द सृष्टिकारणत्वप्रकाशना-
च्चकिंतुतृतीयपक्षः तत्राप्यकारादिप्रणवाक्षराणां मध्येमकार-
स्यैवतत्रादर्शनात् तदवयवसंयोगादेवतावन्मात्रसादृश्याचेनत-

१ ब्रह्म ॐकारः ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्मेतिस्मृतः ।

तदैक्यमुक्तं भवतीत्यवधेयंतस्यपृथिव्यादिकारणत्वं तु जगत्कारणश्रीकृष्णतादात्म्यतया वाचकत्वेनाप्युपपद्यते नृसिंहादिमंत्राणामपि जगत्कारणत्वश्रवणात् भूतप्रेतादिमंत्राणां तथात्वाश्रवणाच्च स्ववाच्यसंवन्धेनैववाचकस्य वाच्यवच्छक्तिमत्वानुमानात् एकांगसंगिनीगंगापावयेदखिलं जगत् अंगप्रत्यंगसंव्यापिनामकिं कर्त्तुमक्षममित्युक्तसंवंधेनैवनाम्नः तथात्वस्मरणाच्च अतोनजगत्कारणत्वोक्तिमात्रेण तद्वाच्यस्यमूलकारणत्वमुपपद्यते उक्तहेतोर्नृसिंहादिष्वपिसत्वात्तेषामपिमूलकारणत्वोपपत्या एकत्रतन्निष्ठत्वव्याघातात् किंवहुना नारायणकार्य्यत्वादेवतस्य मूलकारणत्वानिष्पत्तेः स्वकारणाभेददृष्ट्यैव तत्रपरमदैवतत्व सर्वनियंतृत्व बहुरूपित्व जगत्कारणत्वाद्युक्तयः स्वार्थंगच्छंति एवंनृसिंहाद्यवतारांतरेष्वपि ज्ञेयं अन्यथावहूनां परमदैवतत्वाद्यनिष्पत्तेस्तद्वोधकोपनिषदांपरस्परविसंवादित्वेनमिथ्यावादितया तत्राप्रामाण्यताप्रसज्जेत तास्वन्यतरस्याः कल्पितत्वांगीकारे तु दृष्टांतेनसर्वास्वपि कल्पितत्वंप्रसज्जेत तस्मात्श्रीकृष्णस्यनारायणावतारत्वश्रूतेस्तदविरोधेनैव तानि तानि औपनिषद्वाक्यानि नेतव्यानिसतित्वेवमौपनिषद्वाक्यानां व्यवस्थावत्वेतदुपवृंहण[1]भूतत्वादितिहासपुराणादिवाक्यान्यपितद्विषयकानितदनुसारेणैव नेतव्यानि तथाचयानितत्रत्यानि श्रीकृष्णस्यावतारत्व वोधकानिनातिश्रुतिमूलकत्वेन मुख्यार्थपराणि-

१ तत्समानर्थकैः पदैस्तदर्थ प्रकाशनत्वंतदुपवृहणत्वं ।

यानि तु सामान्येन तदवतारित्वं वोधयंति नच तदवतारत्वेन कस्यापिनामधेयं पठंति नमस्तस्मैभगवते कृष्णायाकुंठमेधसे-योधत्ते सर्वभूतानामभावायोशतीस्तनूरित्यादीनितान्यश्रुति-मूलकत्वेन नस्वार्थपराणि किंतुतत्र रुच्युत्पादनमात्र प्रयो-जनानि नच तादृशं *वाक्यं पक्षीकृत्यतन्मूलभूतमौपनिषद्वा-क्यमनुमातुं शक्यं श्रीकृष्णनिष्ठनारायणावतारत्ववाचक-वेदवाक्यविरोधेन तस्यमुख्यार्थपरत्वानुपपत्तेः वेदविरुद्ध-पौरुषेयवाक्यं पक्षीकृत्यतन्मूलभूतवाक्यानुमानस्य शिष्टप्रति-सिद्धत्वात् तथाच जैमिनिसूत्रंविरोधेतूपेक्षंस्यात् ह्यसत्यमनुमान मितिवलदेवादीनां पंचपदमंत्रस्य चतद्रूपत्वश्रुतेः तदृष्ट्यावोक्तं-योधत्ते उशतीस्तनूरिति तत्रैवपंचपदस्यसर्वभूतहितकरत्वेना-भयकरत्वश्रवणात् कृष्णस्तथैकोपि जगद्धितायशब्दे नासौ-पंचपदी वभूवेतियानित्वौपनिषदस्यतत्कारणस्यापितत्रलीनत्व-वचनेनतदंशत्वसूचकानि गत्वानारायणोदेवोविलीनः कृष्ण-विग्रहइत्यादीनितान्यत्यंतवेदविरुद्धार्थ कतयारुच्युत्पादनार्थानी-तिवचनस्याप्यनर्हत्वेन तदुपासककल्पितानीत्यतोऽप्रामाण्या नीतिविवेचनीयं वेदैकप्रमाणवद्भिर्नचनारायणनाम्ना संकर्षण-स्तत्रोच्यते अतस्संकर्षणस्य तन्न्यूनत्वोपपत्तेस्तत्रतल्लयत्वेमु-पपद्यते इतिवाच्यं “ एतस्मिन्नन्तरेतूर्णमाजगामत्वरान्वितः ”

---

* नमस्तस्मै भगवते कृष्णायेतीदं वाक्यं श्रुतिमूलकं भवितुमर्हति शिष्ट प्रणीतत्वात् मन्वादि प्रणीतवाक्यवत् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशोनाम्नासंकर्षणः स्मृतः "इतितत्रैव नाराय-
णात्पृथक्त्वेन संकर्षणागमनत्वोक्तेः श्रीकृष्णकारणत्वेन श्रुतोयो-
नारायणः सोनिरुद्धापरपर्य्यायः लोकोतत्वपोतत्वाब्जयोनि-
कारणत्वलिंगैस्तस्यक्षीराब्धिशाय्यनिरुद्धत्वोपपत्तेरतोऽनुपपद्य-[1]
मानं तस्य तत्कारणत्वं वेदेनापि कथमुक्तमित्यादिकमपिनाशंक-
नीयं वेदस्यस्वतंत्रत्वेननियोज्यानियोज्यानर्हतयासतितत्रत्यवच-
नांतराविरोधेशिष्टैर्यथाश्रुतार्थकत्वस्वीकारात्न्यूनाधिक्यज्ञानस्य-
वेदवाक्याधीनतयावैदिकस्य नारायणस्य क्षीराब्धिशायित्वे वा
श्रीकृष्णादाधिक्योपपत्तेः इतिहासपुराणादिवाक्यानां वेदार्थ-
विरोधेनार्थांतरपरत्वस्याप्रमाणत्वस्यस्वीकाराच्च नचासौनाराय-
णस्संकर्षणपर्य्यायोभवितुमर्हति "रामोहंह्यनुरुद्धोहं प्रद्युम्नोहं-
सनातन" इतिगोपालोपनिषद्येतस्य रामादिशब्दितसंकर्षणा-
दिकारणत्वश्रुतेः अतः "एषनारायणः साक्षात् क्षीराब्धिनि-
केतनः" नागपर्य्यंकमुत्सृज्येहागतोमथुरांपुरीमि "त्यादीनि-
वचनानिसंकर्षणस्वामिनोनारायणस्य कृष्णरूपित्वं संकर्षणा-
निरुद्धप्रद्युम्नस्वामित्वं च बोधयंतीतिबोद्धव्यं तत्रापि नागपर्य्य-
कमुत्सृज्येतिनागस्य तत्पर्य्यंकत्वेनतच्छेषस्वस्मरणात्तस्मान्न-
कथंचिन्नारायणपरवाक्यस्यान्यार्थपरत्वमुपपद्यते येन ब्रह्मवैवर्त्त
वाक्यं स्वार्थं लब्ध्वा प्रमाण्यतां गच्छेत एवंसहस्रनाम्नां पुण्या-
नां त्रिरावृत्त्यातुयत्फलमित्यस्मिन्वाक्ये विष्णवादिभगवन्नामां-

---

१ तस्यानिरुद्धस्यतत्कारणत्वं श्रीकृष्णकारणत्वं।

तराश्रवणात् वेदवाक्येषु श्रीकृष्णस्यावतारित्वाश्रवणेनावतारां-
तरनामभ्यस्तत्तन्नाम्नः आधिक्यानुपपत्तेश्चप्रत्युतस्वकारणना-
रायणनाम्नस्तन्न्यूनत्वोपपत्तेः वेदेषुतत्समानार्थकतन्मूलवा-
क्याश्रवणाच्चदेवातांतरनाम्नामपिपुराणत्वोपपत्तेर्देवतांतरसहस्र-
नामतुल्यत्वं तन्नाम्नः उक्तंभवतीत्यवगम्यते एवं 'कृष्ण कृष्णेति
कृष्णेति राधाकृष्णेति यत्पुनः' प्रत्यहंपठपांचालिसमन्नामसह-
स्रकमि 'त्यत्रापितस्यदेवतांतरसहस्रनामतुल्यत्वंवोध्यंते नवा-
क्येनास्यत्राक्य[1]स्यैक वाक्यतोपपत्तेः एवं नाम्नामुख्यतरं नाम-
कृष्णाख्यंयत्परंतपेत्यत्रातन्नामांतरापेक्षया कृष्णनाम्नोमुख्यत्व-
मुक्तंभवति' लौकिकावैदिकाशव्दायेकेचित्संतिपार्वति 'नामानि
रामचन्द्रस्ययसहस्रेतेषु चाधिकं' तादृङ्नाम सहस्रैस्तु 'रामनामस-
ममतमि' त्यत्ररामनाम्नोरामचन्द्रनामांतरसहस्रतुल्यत्वोक्तिवत्
अनंतरोक्तरीत्या कृष्णनाम्नोभगवन्नामांतरेभ्योमुख्यत्वानुपपत्तेः
तत्रैवंस्वनामांतरा पेक्षाया कृष्णनाम्नोमुख्यत्वेसिद्धे पूर्वश्लोक[3]-
द्वयेस्वनामांतर सहस्रतुल्यत्वं कृष्णनाम्नउक्तं भवतीतिवावग-
म्यते तत्रतुएकावृत्त्यातुकृष्णस्य नामैकं तत्प्रयच्छतीत्यत्रकृष्ण-
स्य एकंमुख्यंकृष्णेतिनामतत्प्रयच्छतीत्येवंयोजनीयं स्वनामां-
तरेभ्योधिकफलप्रदानेनैवतस्यमुख्यतोपपत्तेः परंत्वस्मात्पद्यात्-

१ सहस्र नाम्नां पुण्यानामित्यादि वाक्यं तच्छब्दार्थः ।

२ सकाशात् कृष्ण नाम तच्छब्दार्थः ।

३ कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति ।

पूर्वोक्तः[४] पक्ष उत्कृष्टतरः तत्रापिकृष्णानामांतरेभ्यएवंकृष्णेति-नाम्नोमुख्यतरत्वमुपपद्यते न भगवन्नामांतरेभ्यः श्रीरामनाम्न-स्तु समस्तभगवन्नामभ्योमुख्यतमत्वंमहाजनप्रसिद्धं तत्रतत्रत-त्तद्भगवन्नामोचार्य्य तेभ्योरामनाम्नः सहस्रगुणाधिक्योक्तेः त-थाहि "विष्णोर्नाम्नांसहस्राणां तुल्यएषमहामनुः। सर्वेषुमंत्र-वर्गेषु श्रेष्ठंवैष्णवमुच्यते॥ गाणपत्येषुशैवेषुशाक्तशौरेष्वभीष्टदं। वैष्णवेष्वपि मंत्रेषु राममंत्राफलाधिकाः॥ मंत्रस्तेष्वप्यनायास फ-लदोयंषडक्षरः। तथालौकिका वैदिका शब्दायेकेचित्संतिपार्व-ति॥ नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषुचाधिकं। तादृङ्नामस-हस्रैस्तुरामनामसमंमतम्॥ विष्णोरेकैकनामैवसर्ववेदाधिकंमतं। तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमंमतं। जपतः सर्ववेदाश्चसर्व-मंत्राश्चपार्वति। तस्मात् कोटिगुणंपुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते "अनंताभगवन्मंत्रानानेनसमाकृताः" इत्यादिवाक्यैरशेषभ-गवन्नामभ्यः सहस्रगुणाधिक्यं रामनाम्नः स्फुटीकृतं भवति न चात्रापिनारायणवासुदेवकृष्णनृसिंहादि भगवन्नामांतराणि न श्रूयंते अतोनोपपद्यते तेभ्यस्तदाधिक्यमितिवाच्यं सर्वेषुगाण-पत्यादिमंत्रवर्गेषु श्रेष्ठत्वेनोक्तेषु वैष्णवमंत्रेषु नारायण वासुदेव कृष्णादिमंत्राणामंतः पातित्वात् "वैष्णवेष्वपिमंत्रेषु राममंत्रा-फलाधिका" इतिराममंत्राणां तदंतर्गतत्वनिर्देशेननाशेषभग-वन्मंत्राणां तदंतर्गतत्वोपपत्तेः तदनंगीकारेतुतत्तन्मंत्र वाच्या-

४ कृष्णनाम्नोदेवतान्तरसहस्र नामतुल्य कथन रूपः पूर्वोक्तःपक्षः

नां विष्णुपदाभिधेयत्वानुपपत्या सर्वव्यापकत्वानिष्पत्तेस्तद् व्याप्य कोटयंतर्गतत्वेन तन्न्यूनत्व प्रशक्तेः "अनंताभगवन्मंत्राइ-त्युक्तभगवच्छब्दाभिधेयत्वानंगीकारेतु तेषामभगवत्वोपपत्या तत्राजीवत्वप्रशक्तेः" विष्णोरेकैकं नामै वे त्युक्तसर्ववेदोपलब्धि-तसमस्तवैदिक मंत्राधिकत्वेनोक्तेष्वेकैकविष्णुनामस्वंतर्गतत्वा स्वीकारे तत्रावैदिकत्वप्रसक्तेः वैदिकत्वस्वीकारेपितन्न्यूनत्वप्र-सक्तेः कुतः विष्णुनाम्नां सर्ववेदाधिक्योक्तेः "किंचलौकिका-वैदिकाशब्दायेकेचित् संति पार्वति। नामानि रामचन्द्रस्यसहस्रं तेषुचाधिकमि" त्युक्तेनयेकेचिदित्यनेनाशेषभगवन्नाम्नामपिसं-गृहीतत्वात्तद नंगीकारपक्षस्यतत्रावैदिकत्व प्रसक्ति दोषग्र-स्तत्वेनावश्येनतेषां वैदिकशब्दांतर्गतत्व स्वीकारात् एवंचसति-तेभ्यः सहस्रगुणाधिक्येनोक्तेभ्यः श्रीरामचन्द्रनामांतरेभ्योपि-रामनाम्नः सहस्रगुणाधिक्योक्तेः 'एकैकंरामचन्द्रस्य नाम-सर्वाधिकं मतं' सहस्रनामफलदं सर्वाभीष्ट प्रदायक' मितिलिंग पुराणोक्त रामसहस्र नामांतेपि श्रीरामचन्द्र नामांतराणां मध्येएकैकस्यापिनाम्नः सहस्रनामाधिकोक्तेः तत्राचसहस्रनाम-फलदमितिवाक्यस्य वैदिकाशब्दायेकेचिदिति वाक्येनैक वा-क्यतोपपत्तेः सहस्रनामपदंभगवत्सहस्रनाम परमितिबोध्यं किं च जपतः सर्ववेदाश्चसर्वमंत्रांश्चेत्युक्त सर्ववेदसर्वमंत्रांतर्गत-त्वानंगीकारेतु तत्रावैदिकत्वामंत्रत्वप्रसक्तेश्च अवश्येनत्वया-

* नारायणादि नाम्नातुनानःवंनामविष्णुनामस्यो न्यूनत्वोक्तेः॥

समस्तभगवन्नाम्नांतन्मंत्राणांच तदंतर्गतत्वांगीकर्त्तव्यात् तथा-स्वीकारेतूक्तवाक्यैस्तेभ्योपितत्सहस्र गुणाधिक्यनिष्पत्तेः नचा-न्यत्र वदत्रापिएषांवाक्यानांमूलं नोपलभामहेइत्याशंकनीयंराम-स्यबहुरूपधारित्वश्रुतेः मृत्सर्वांगवाचकमृच्छब्दवद्रामसर्वांग वा-चित्वेनतत्कार्य्यवाचकत्वेपिपर्य्यवसितस्य व्यापकस्यरामेतिकार-णनाम्नः घटशरावादिशब्दवदेकैकदेश वाचित्वेनव्याप्यभूते-भ्यः भगवन्नामांतरेभ्यः सहस्रगुणाधिक्योपपत्तेः उक्तवाक्याना-मर्थस्ययुक्तिसहत्वात्कारणश्रुत्यनुकूलत्वाच्च वेदाविरोधित्वनि-ष्पत्तेः असतिवेदविरोधेतुअनेनैवहेतुनाताद्दशवाक्यानिपक्षीकृ-त्यतन्मूलं वेदवाक्यमनुमातव्यमिति शिष्टवचनादवगम्यते तथाचजैमिनिसूत्रं विरोधेतूपेक्षंस्यात् ह्यसत्यनुमानमितिप्रयोग-स्त्वत्रेदृशः विमतानि वाक्यानि वेदमूलकानिभवितुमर्हंतिवे-दार्थाविरोधेसतिवेदार्थप्रज्ञप्रणीत्वात्मन्वादि प्रणीतवाक्यवदिति न चानुमानमात्रगम्यानिकिंत्वौपनिषदान्यपि ब्रह्मादीनांवाच-कोयंमंत्रोऽन्वर्थादिसंज्ञकः सर्ववाच्यस्य वाचकः स्वभूर्ज्योतिस-योनंतरूपीस्वेनैवभासतेरेफारूढामूर्त्तयः स्युरितीदृशानितदुपकार काणि च जीवत्वेनेदमोंयस्यइत्योमितीतिचेतीदृशानि संतितथा चसतिलौकिकवैदिक शब्दांतर्गतेभ्यः गणेशादिशिवादिकाली-भवान्यादिसूर्य्यादिशब्देभ्यस्तथासर्वेषुमंत्रवर्गेषु श्रेष्ठंवैष्णवमु-च्यतेइतिशिवनामभ्योपिश्रेष्ठत्वेनोक्तेभ्योवैष्णव मंत्रत्वेनोक्ते-भ्योभगवन्नामांतरेभ्यः सहस्रगुणाधिक्येनोक्तेभ्यः स्वनामांत-

रेभ्योरामनाम्नः सहस्रगुणाधिक्यवत् देवतांतरसहस्रनामतुल्य-त्वेनस्वनामांतर सहस्रनामतुल्यत्वेन वा त्वदभीष्ट भगवन्नामांतर-सहस्रतुल्यत्वेनवोक्तात्कृष्णेतिनाम्नोपितस्यरामनाम्नः सहस्र-गुणाधिक्यस्यनिर्बाधत्वोपपत्तेर्नतद्वाच्यत्वेनहेतुनापि श्रीकृष्ण-स्यमूलकारणत्वमुपपद्यते नन्वस्तुतर्हि नारायणस्यसर्वावतारि-त्वगोपालतापनीयस्यप्रदर्शित वाक्यस्यतत्रप्रमाणत्वात्तदाहुरे-को हवैनारायणः आसीन्न ब्रह्मा नईशानो नापो नाग्नीषोमे-द्यावापृथिव्यो ननक्षत्राणिनसूर्य्यः सएकाकीनरएवेत्यादि महो-पनिषदि ॐ अथपुरुषोहवै नारायणो कामयत प्रजासृजेयेति नारायणात् प्राणोजायतेमनः सर्वेन्द्रियाणिच खं वायुर्ज्योति-रापश्च पृथिवीविश्वस्यधारणी नारायणाद्ब्रह्माजायते नारा-यणाद्रुद्रोजायते नारायणात्प्रजापतिर्जायते नारायणादिंद्रो जायते नारायणादष्टौ वसवौ नारायणादेकादश रुद्रादयः समुत्पद्यन्ते नारायणेप्रलीयन्ते इति नारायणोपनिषदि च नारायणस्य सृष्टिप्रलया वधित्वश्रवणात् अथनित्योनिष्कलं-कोनिराख्यातो निर्विकल्पो निरंजनः शुद्धोदेवएको नारायणो न द्वितीयोस्तिकश्चिदिति तत्रैवतद्व्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधाच्च तस्यैव सर्वमूलत्वोपपत्तेरित्युक्तवन्तं प्रत्यपरेऊचुर्नोप्रदर्शितवा-क्यैस्तस्यावतारित्वमुपपद्यते एकोनारायणो न द्वितीयोस्तिक-श्चिदिति नारायणव्यतिरिक्त प्रतिषेध श्रवणवत् अहमेकः प्रथमतमासीत् वर्तामिभविष्यामिनान्यः कश्चिन्मत्तोव्यति-

रिक्त इति यस्मिन्निदंसर्वमोतप्रोतं तस्मादन्यं न परंकिंचिन्नास्तीति अथर्व शिषोपनिषदि रुद्रव्यतिरिक्त प्रतिषेधश्रवणात् रुद्रस्यापिसृष्टिप्रलयावधित्वश्रवणाच्चहेतोरुभयत्र समानत्वेनान्यतरस्य मूलकारणत्वसाधनेऽन्यत्रातिव्याप्तेः उभयनिष्टवाक्ययोः परस्परविरोधेनाप्रामाण्यापत्तेश्च कथं तर्ह्युक्तदोषानापत्तिरितिचेन्नारायणोपनिषत्सु हवै इतिपद श्रवणात्यत्तत्हवैइत्यादिपदानां प्रसिद्धार्थद्योतकत्वेन प्रसिद्धमुद्दिश्याप्रसिद्धस्यविधानात् कुत्रात्यं कमपि प्रसिद्धं सर्वकारणमुद्दिश्य प्रदर्शितवाक्यैस्तस्य सृष्टिप्रलयावधित्वाद्यनुवादेनावतारित्वं विधीयते इत्यवगत्या उभयपरवाक्यानां एकनिष्ठत्वांगीकारात्एकोहवैपूर्वं नारायणोदेव इतिगोपालोपनिषदितदाहु रेकोहवै नारायणइतिमहोपनिषदि अथपुरुषोहवैनारायण इतिनारायणोपनिषदिचसर्वत्रहवैइतिपदश्रुतेः सर्वासामनुवादकत्वमुपपद्यते कस्यतर्हि तदनुवादेतथात्वंविदधतीति चेतिशियरुद्रादिशब्द वाच्यस्येतिब्रूमः श्वेताश्वतररुद्रोपनिषदोः शिवरुद्रयोः सृष्टिप्रलयावधित्वादिबोधकतया नारायणोपनिषत्समानार्थकत्वेन शिवनारायणपरवाक्यानामेक वाक्यतोपपत्तेः शिवरुद्रोपनिषत्सु श्रुतयोरपिहवै इतिपदयो रुद्रविषयकत्वानुपपत्तेः तासामननुवादकत्वावगमाच्च श्रूयतेहि रुद्रस्य सर्वादित्वं ॐ देवावाहवै स्वर्गंलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन्कोभवानितिसोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासीद्वर्त्तामिचभविष्यामिनान्यः कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त इत्यादिरुद्रोपनिषदि अत्रहवैइतिनिपातौ

सान्निध्यात् देवविषयकौस्वर्गविषयकौ वा नत्वत्रत्यरुद्रविषयकौ नत्वितोन्यत्रप्रसिद्धस्यरुद्रस्यान्यस्यवाप्रसिद्धिद्योतकौअहमेकप्रथममासीन्नमत्तो व्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चिदिति स्वमुखेन स्वव्यतिरिक्तस्यनिषेधान्नारायणोपनिषदितुहवैनिपातयोर्नारायणपदसान्निध्यात्तत्र रुद्रवन्नारायणस्यस्वमुखतः स्वव्यतिरिक्तनिषेधाश्रवणाच्चतयोर[1]तद्वि[2]षयकत्वमुपपद्यते यदातमस्तन्नदिवान रात्रिर्नसन्नवासच्छिव एवकेवलः तस्मात्प्रवृत्तिः प्रसृतापुराणी स[3]र्वतोदिशिरोमुखः सर्वव्यापी च भगवान्तस्मात्सर्वगः शिवः इत्येवं श्वेताश्वतरोपनिषदि शिवस्यसर्वोत्कृष्टत्वं श्रूयते तत्रहवैइत्यादि निपातानदृश्यंतेऽतस्तदनुवादकत्वं वा नारायणोपनिषदांरुद्रोपनिषदश्चस्यात् ननु नारायणाद्रुद्रोजायतेइतिरुद्रस्य नारायणजत्वश्रवणेन तन्न्यूनत्वोपपत्तेर्नतदनुवादकत्वं नारायणोपनिषदामुपपद्यते इतिचेन्न सकारणंकरणाधिपाधियोनचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते नतस्यप्रतिमास्तियस्यनाममहद्यशः इत्यादिश्रुतिभिः शिवजनकाधिपयोस्तत्समाभ्यधिकयोश्चनिषेधेनतस्यनारायण तज्जन्यत्वानुपपत्तेस्तज्जन्यवाचकरुद्रशब्दस्य काश्यधिपपरत्वानुपपत्त्याविशिष्ठजीवपरत्वेननेतव्यात्तस्य जीवत्वेपि मंगलगुणयोगाज्जीवांतर नियंतृत्वाच्चशिवेशानसंज्ञकत्वोपपत्तेश्च श्वेताश्वतरप्रतिपाद्यस्य तु तत्स-

---

१ हवैपदयोः।

२ तद्विषयकत्व नारायणविषयकत्वं।

३ सर्वाननशिरोग्रीवः।

माभ्यधिकनिषेधश्रवणात् श्रीश्चते लक्ष्मीश्चपत्न्याविति-लक्ष्मीपतीत्व लिंगात् सर्वाननशिरोग्रीव इति सर्वव्यापी च भगवान्तस्मात्सर्वगतः शिवइतितस्यैव सहस्रशीर्षत्वादि श्रुत्या क्षीराब्धिशायित्वोपपत्या पुनः सर्वव्यापीत्व श्रुत्यानरजन्यमहदादितत्वायनकारित्वोपपत्या च नारायण संज्ञकत्वोपपत्तेः सर्वा अपि नारायणोपनिषदो नारायणपर्याय शिवानुवादेन तस्यावतारित्वं जगत्कारणत्वं च विदधन्तीत्येव मुक्तवन्तं प्रतिनैतदप्युपपद्यते इति वयं ब्रूमः कुतः इति चेत्स्वोपनिषत्सु शिवरुद्रादिशब्द वाच्यस्य जगत्कारणत्व श्रवणेप्यवतारित्वा श्रवणात् अन्यत्ररुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे येनासावमृतोभूत्वा मोक्षीभवति "श्रीरामस्यमनुंकाश्यां जजापवृषभध्वजः। मन्वंतरसहस्रैतु जपहोमार्चनादिभिरित्यादिवाक्येषु शिवशंकररुद्र वृषभध्वज परमेश्वरादि शब्दवाच्यस्य काश्यधिपतेर्विश्वनाथस्य श्रीराममंत्रजप परत्व तदाराधनपरत्व श्रवणात् तन्मंत्रोपदेशेन काशीमृतप्राणिमोक्षकारित्वश्रवणाच्च भवानीपतेः शिवस्य श्रीरामभक्तत्वोपपत्तेः श्रीरामस्यस्वोपनिषदिसर्वावतारित्व श्रुतेश्च उपासकानांकार्य्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादि वाक्येषु तथा चात्राराधकस्यस्वराध्याधिक्यानुपपत्तेस्ताद्दशवच[1]सामर्थ्यांतर[2]परत्व

---

१. शिवस्य श्रीरामाराधकत्व बोधक वचनानां यद्वा नारायणाद्रुद्रोजायते इतीद्दशवचनानां।

२. नारायण जोरुद्रः कश्चिज्जीवइत्येवं रुद्र शब्दस्यार्थांतर परत्व स्वीकारस्य।

स्वीकारस्य मूलकारणत्वस्यद्विनिष्ठत्वानुपपत्तिवाध्यत्वात्क्लृ-सकल्पितयोः[३]क्लृप्तस्यबलीयस्त्वाच्चनशिवस्य तदनुवाद्यत्वं-मूलकारणत्वं चोपपद्यते यत्तुपुराणादौ श्रीरामस्यशिवाराध्य-कत्वंश्रू यतेतदयुक्तंवेदवाक्यानुकूल्याय[४]लोकशिक्षाभिप्रायेण-नेतव्यंतस्यपरात्परतरत्वेपि धर्म्मिष्ठ जनाग्रगण्यराजकुलेऽवती-र्णाविष्कृतमानुषत्वस्य लोकशिक्षकत्वोपपत्तेः तथाक्वचित्त-द्विषयिकाशक्त्योक्तिरपिप्रतीत्यभिप्रायेणनेतव्या आविष्कृतमा-नुष्येविशिष्ठशक्तौ तत्रदेवांशत्व प्रतीत्युपपत्तेः नत्वित्थं शिव-विषयकं केवललोकशिक्षाभिप्रायेण श्रीरामसेवकत्व वचनं नेत्तुंशक्यते तस्यमानुषत्वादिप्राप्तौश्रुतौस्मृतत्वात् तस्य सर्व मूलकारणत्वानुपपत्तेश्चा तस्तस्यतदाराधकत्वं वास्तवमव-गम्यते तत्रैवंसतिनारायणोपनिषदां शिवानुवादकत्वानुपपत्तेः नारायणः परंब्रह्मतत्वं नारायणः परः इति वृहन्नारायणोप-निषत्प्रतिपाद्य नारायणमनूद्यतस्यैवावतारित्वं विदधन्तीत्येवं सतिद्वयो रामनारायणयोः रवतारित्वानुपपत्तेः अवतारित्व परस्य ब्रह्मशब्दस्य सामानशब्दत्वेन अवतारित्व परनारायणे-ति विशेषशब्दवाच्ये पर्यवसानात्वायोग्याच्च नारायणः परंब्रह्म त्यत्रब्रह्मशब्दस्यतद्विशेषणत्वेन तत्परत्व दृष्टेश्चविशेषश्रुत्यनु-

---

३. श्रौतस्य शिवनिष्ठ श्रीरामराधकत्वस्य क्लृप्तस्य नारायणजो रुद्रः कश्चिज्जीवविशेषः न परमेश्वर इत्यस्मारत्वत्कल्पिताद्वलीयस्त्वाच्च ।

४. वेदवाक्यं ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिक ।

रोधेनसामान्य श्रुतेर्नेतव्याच्च नारायणपरवाक्या नुरोधेन ब्रह्मणो रूपकल्पनेति वाक्यमपि नारायणपरं तस्यात्राप्यवतारित्वं वोधयतीति वाच्यमिति चेन्नतस्यैव ब्रह्मपरवाक्यानुरोधित्वो-पपत्तेः कुतइति चेत्तत्रैवको ऽवताराणांश्रेष्ठः यंस्मृत्वामुक्ता-भवन्तीति ब्रह्मप्रश्नवाक्ये यं स्मृत्वेत्येकवचनेनावतारांतरेभ्य एकावतारस्य श्रेष्ठत्वज्ञाने तन्मोक्षप्रदत्वस्य हेतुत्वावगमात्पुनः सहोवाच तंहि नारायणोदेवइत्यादितत्प्रश्नोत्तरवचने एकांहि रुद्रायजंतीत्यादिनारौद्र्यादिद्वादशमूर्तिनांस्वावतारत्वं सूचयि-त्वा तासुद्वादशसु एकादशभ्यः श्रीकृष्णावतारस्यश्रेष्ठत्वज्ञापनाय तांहियेयजंतितेमृत्युंतरंतीत्यादिना भूमिस्थद्वादशैक श्रीकृष्ण-मूर्त्तियाजकानामेवमुक्त्युक्तेः मत्स्यादीनां तत्र नामाश्रवणाच्च अन्यत्र नृसिंहादिभक्तानां मुक्तिश्रवणेन मुक्तिप्रदत्वेन हेतुना श्रीकृष्णस्यतेभ्यः श्रेष्ठत्वानुपपत्तेश्चावतारांतरेभ्यः श्रीकृष्णा-वतारस्यश्रेष्ठत्वे हेतूक्तकृतस्यमोक्षप्रदत्वस्यनृसिंहादिष्वपिसत्वे-नतेभ्यस्तदधिकत्वानुपपत्त्या तस्य तदाधिक्य विषयकत्वांगी-कारे तत्रत्यप्रश्नतदुत्तरवाक्ययोर्वैय्यर्थापत्त्याचतत्रात्यस्य-रौद्रयादिविषयकावतारत्ववचनस्यश्रीकृष्णविषयकावतारत्वव-चनस्य च मत्स्याद्युपलक्षकत्वानुपपत्तेश्च नारायणावतारत्व-बोधकवाक्यस्यरौद्र्यादिद्वादशामूर्तिविषयकत्वोपपत्तेः रौ-द्र्यादिमूर्तिनिष्ठनारायणावतारत्वबोधकवाक्यतः शंखादि-युतद्व्यादिसहस्त्रां तहस्तवत्समस्तभगवद्विग्रहनिष्ठब्रह्मावतारत्व-

बोधकत्वेन ब्रह्मणोरूप कल्पनेत्यादि वाक्यसंदर्भस्य बलीय-
स्त्वेन प्रबलवाक्यानुरोधेनैवदुर्बलवाक्यस्यनेतव्यत्त्वात् य-
त्तूक्तं ब्रह्मशब्दस्यसामान्यशब्दत्वेनतत्रापर्य्यवसानत्व योग्यात्
तद्विशेषणात्वदृष्टेश्चेत्यादितदपिनोपपद्यतेतथाहि नहि ना-
रायणोपनिषत्सुब्रह्मशब्दस्य स्वातंत्रस्य कारणवाचकत्वमवता-
रित्व बोधकत्वंवाश्रूयते येनपशुच्छागन्यायेन नारायणशब्दवाच्ये-
तत्पर्य्यवसानतास्यात् नापि[†] नारायणपर्य्यायविष्णावनेकसह-
स्रनामतुल्य रामनामसमंतदधिकं वानारायणनाम माहात्म्यंश्रूयते
स्मर्य्यतेवा येनस्वोपनिषदिस्वसमाभ्यधिकं विशेषशब्द मनुपल-
भ्योपनिषदंतरीयस्वसमाभ्यधिकविशेषशब्दवाच्ये पर्य्यवस्येत-
नापि श्रीरामोपनिषद्यवतारिपरत्वेनदृष्टस्य सामान्यशब्दत्वेनाव
गतस्य ब्रह्मशब्दस्य तत्रावतारि परविशेषशब्दमनुपलभ्योपनि-
षदंतरदृष्टावतारिपर नारायणेतिविशेषशब्द वाच्य एव पर्य्यवसा-
नत्वमुपपद्यतेउभयोः सामान्यविशेषशब्दत्वात् सामानार्थपरत्वाच्चे
त्यादिकमपि वाच्यंसंदिग्धोपक्रमस्य तदुपसंहारवाक्यानिर्णीत-
स्यैवतत्समानार्थकनिश्चितार्थोपनिषदंतरवाक्येननिर्णेतुंयोग्यात्
प्रकृतेतूपक्रमदृष्टावतारिपरब्रह्मेतिसामान्य शब्दस्यतदुपसंहार-
चरममंत्रसमूहवाक्यावगतसर्वरूपित्वसूचितसर्वावतारित्वपररा-
मेतिविशेषशब्द वाच्येपर्य्यवसानत्वोपपत्तेरेवं तत्राछागशब्दवाच्ये-
पर्य्यवसितस्य तत्रत्यपशुशब्दस्येवाकांक्षाविरहात्पुनरन्यत्रापर्य्यव-

† नारायण गायत्र्यवगत ।

सानत्वानुपपत्तेश्च नापि प्रकरणादिविरोधेनस्वप्रकरणीयं विहा-
यान्यत्र तत्पर्यवसानत्वमुपपद्यते नाप्येकत्रवाक्ये ब्रह्मशब्दस्य
नारायणविशेषणात्व दृष्ट्यातत्समान्यादुपनिषदंतरदृष्टा अपि-
ब्रह्मशब्दाः तस्यैववाचका इत्यनुमातुंशक्यं नृसिंहोवब्रह्मभ-
तीतीत्यं ब्रह्मशब्दविशेषितेनृसिंहादावतिव्याप्तेः किं बहूक्त्या-
खादिरत्वादिवत्संयोगपृथक्त्वेनयोब्रह्मशब्दः ब्रह्मवाइदमग्र-
आसीत्सत्यं ज्ञानमनंतंब्रह्मयो वेदनिहितंगुहायांसोश्नुतेसर्वान्
कामान् सहब्राह्मणाविपश्चिता ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ब्रह्मसन्
ब्रह्माप्येतीत्येवमादि श्रुत्युक्तः सदेवसोम्येदमग्र आसीत्-
आत्मावा इदमग्रआसीदित्येवमादिजगत्कारण पर श्रुत्युक्त
सदादिशब्दैकार्थतांगतः स्वातंत्र्येणस्ववाच्यस्य जगत्कारणत्वं
ब्रह्मविज्जीवप्राप्यत्वंच बोधयन् नृसिंहोब्रह्मभवति नारायणपरं
ब्रह्मेत्येवंतत्रतत्र नृसिंहादिविशेषणत्वेनतत्तत्संयोगं प्राप्यतत्र-
त्यप्रातीतिक प्राकृतजलजन्तुसिंहादि बुद्धिनिरासपूर्वकंब्रह्म-
त्वबुद्ध्युत्पादनेनतद्ब्रह्मावतारत्वं दृढयन्नर्थतः स्ववाच्यस्य-
तत्तद्रूपित्वेन तत्तदवतारित्वं सूचयनतस्यैवस्ववाच्यस्य श्रीरामो-
पनिषदि ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिनासर्वरूपित्वेन सर्वावतारित्वं
स्फुटयनप्रकरणादिभिरुपक्रमोपसंहारादि लिंगैश्च इतिरामपदे-
नासौपरंब्रह्माभिधीयतइत्यनयाश्रुत्याच रामशब्दवाच्येपर्यवसितः
सन्रामाख्यस्यपरस्यब्रह्मणः सर्वावतारित्वं बोधयतीतितस्यपुन-
रन्यत्र पर्यवसानत्वानुपपत्तेः नारायणपरश्रुतीनामनुवादकत्वा

ब्रह्मयोरवतारित्वानुपपत्तेश्च योब्रह्मांडस्यांतर्वहिर्व्याप्नोतियो-
विराट् महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनइतिश्रुतिस्मृतिभ्यां
श्रीरामस्य नारायणरूपधारित्वावगमाच्च नारायणपरवाक्यमपि
नारायणपर्य्यायस्य श्रीरामस्यैव रुद्राद्यवतारित्वंबोधयतीति-
कारणादृष्टया वाक्षीराब्धिशायिन्यवतारित्वमारोपयति जगत्क-
रणाक्षीराब्धि सकाशादवतारिणः पृथगुक्तौतत्स्वरुपेतात्विक-
भेदप्रसक्तेरितिसुष्टूबिचरणीयंतदेवंयद्यपिप्रसिद्धास्वीशावा-
सके नाद्यासुदशसुब्रह्मोपनिषदाद्यासुचद्वापंचाशत्सुचेतोऽन्यदी-
दृशंब्रह्मादिसहस्रांतहस्तवदनन्ता वतारावतारित्व वोधकंबचनं-
नश्रूयतेतथापियद्युक्तासुप्रसिद्धासुअनुक्तास्वप्रसिद्धासुचोपनिष-
त्सुकदापितथाभूतंवाक्यं दृश्येतदर्शयेद्वाकश्चित्तदातदपिवाक्य
मुक्ता नुक्त युक्तिभिः ब्रह्मपरश्रुतिबलीयस्त्वेनराम नाममहा-
त्म्यबलेन च नारायणपरश्रुतिवत् ब्रह्मपरश्रुत्यविरोधेनश्रीराम
परत्वेन नेतव्यं सर्वासामुपनिषदन्तर्गतकारणवाक्यानामेक-
वाक्यतायोग्यात् मूलकारणत्वस्य द्विनिष्ठत्वानुपपत्तेश्च सह-
स्रशब्दस्यानंत्यबाचकत्वास्मृत्यावेदेषुसहस्रावयवेभ्योऽधिकावय-
वत्वाश्रुत्याचब्रह्मादि सहस्रांतहस्तवन्नगवद्विग्रहेषुतद्विग्रहत्वा-
वच्छिन्नस्यांतर्गतत्वोपपत्त्याचब्रह्मादिसहस्रांतहस्तवतांब्रह्मावता-
रत्वबोधकत्वेन सर्वोत्कृष्टयाः प्रत्यक्षश्रुतेः श्रुत्यंतरस्य तत्स-
माप्यधिकार्थ वाचकत्वासंभवेनाप्रसिद्धाच दुर्वलत्वोपपत्तेश्च ॥
कथंपुनः ॥ ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिवाक्यस्यप्रकरणादिभिः

श्रीरामपरत्वंसुष्टूपपद्यते इतिचेत्तस्य श्रीरामैकोपनिषदि श्रवणे-
न तत्प्रकरणगतत्वावगमात् ॥ तत्रत्यब्रह्मशब्दस्यतु सामान्य-
शब्दत्वेनावगतस्य कस्मिंश्चित् विशेषेपर्य्यवसानत्वयोग्यत्वेपि ॥
सतिस्वोपनिषदिविशेषोपस्थापकेविष्णुसहस्रनामसदृशे अनंत-
भगवन्मंत्राधिकेरामशब्दे उपनिषदंतर्गत तन्न्यूनशब्दवाच्ये
पर्य्यवसानत्वायोग्यतयास्वप्रकरणीयसर्वोत्कृष्टविशेष शब्दवाच्ये
श्रीरामएवपर्यवसानत्वयोग्याच्च ॥ इतिरामपदेनासौपरब्रह्माभि-
धीयतइतिउपनिषदुपक्रमेरामनाम्नः परब्रह्मभिधायकत्वं श्रूयते-
यस्मात्यत्परब्रह्मरामचन्द्रश्चिदात्मकः इत्यादौ ब्रह्मरामयोरभेद-
त्वाभ्यासाच्चचिनमयेऽस्मिन्महाविष्णौ चिन्मयस्याद्वितीयस्य-
ब्रह्मणोरूपकल्पनारामचन्द्रः चिदात्मकः धृत्वाव्याख्याननिर-
तश्चिन्मयः परमेश्वरः इत्येवमुपक्रमादौचिन्मयतत्वस्य ब्रह्मराम-
शब्दवाच्यत्वदर्शनाच्च अयमात्माब्रह्मसदारामोहमिति ब्रह्मपद-
स्थाने रामपदप्रयोगाच्च सर्ववाच्यस्यवाचकइत्यत्रश्रुतं श्रीराम-
स्य सर्वशब्दवाच्यत्वमप्यन्यथानुपपद्यमानंतस्यरामस्य कारण-
वाक्यगतस्यापि ब्रह्मशब्दस्यवाच्यत्वं सूचयतियस्मात्सर्वांतर्गत-
त्वेसतिसर्वावतारिणएवसर्वरूपित्वेन सर्वशब्दवाच्यतोपपत्तेः स-
र्वशब्दवाच्यस्य सर्वरूपित्वनसर्वावतारित्वस्याप्युपपत्तेश्च चरम-
मंत्रा अपि श्रीरामस्यतत्तद्रूपित्वबोधनद्वारासर्वांतर्गतत्वं सर्वा-
वतारित्वंप्रकाशयंतियस्मात् श्रीरामनाम्नोऽनंत भगवद्विष्णु-
नामतुल्यत्ववचनमप्यन्यथानुपपद्यमानं युगपत्तद्रामवाच्यस्य-

भगवन्नामांतरानेक वाच्यसदृशत्वसूचनेन सर्वकारणत्वमुपपा-
दयतियस्मात् सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतीनां रमंतेयोगिनो-
नंते इत्याद्यत्रात्य श्रुतीनां चैकवाक्यतोपपद्यतेयस्मात् । रमंते-
योगिनोनन्ते सत्यानंदेचिदात्मनि ॥ इतिरामपदेनासौपरंब्रह्मा-
भिधीयते । चिन्मयस्याद्वितीयस्यनिष्कलस्या शरीरिणः ॥
उपासकानां कार्य्यार्थंब्रह्मणोरूपकल्पने त्यत्रायत्परंब्रह्मरामपदेना-
भिधीयते तस्यैवरामपदाभिहितस्यरामाख्यस्याद्वितीयस्य ब्रह्म-
णोरूपकल्पनोपासकानां कार्य्यार्थमित्येव मन्वयनिष्पत्तेः रामा-
ख्यस्यैवब्रह्मणः सर्वावतारित्वनिष्पद्यते यस्मात्तस्मादुक्तानुक्ता-
हेतुभिः ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्याद्याश्रुतिः श्रीरामेपर्यवस्य तस्यैवा-
वतारित्वं ज्ञापयतीतिनिश्चयात्तस्य ब्रह्मशब्दस्य तत्रामपरत्वं
निर्वाधमुपपद्यते तत्रैवं सति ब्रह्मवाइदमग्रआसीत् सत्यंज्ञानमनंतं
ब्रह्मसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादि कारणवाक्यगतो ब्रह्मशब्दः सर्व-
शाखाप्रत्ययन्यायेन श्रीरामएवपर्यवस्य तत्रतत्रतस्यैवमूलकार-
णत्वं प्रकाशयति सएवतदवतारभूतमत्स्य कूर्म्मवाराह नृसिंह
श्रीकृष्णनारायणादि शब्दानां विशेषणत्वंप्राप्यतत्तत्सजातीय-
त्वेनतत्रतत्रप्राप्तामुत्कृष्टमत्स्यत्व कूर्मत्व वाराहत्वाद्भुतसत्वम-
नुष्यत्व जलजंतुत्वादि प्रातीतिकांबुद्धिंप्रतिषिध्य तस्यतस्य च
ब्रह्मत्वंस्फुटयतीत्यवगम्यते स्वर्णादिशब्दवत् यथास्वर्णैक वा-
चकः स्वर्णशब्दः कटक कुंडलादिविशेषणत्वं प्राप्यतस्यतस्य
रजतत्वादि बुद्धिनिरासपूर्वकंजातरूपत्वेन स्वर्णविकारत्वंस्फु-

टयन्नर्थात् स्ववाच्यस्यकटककुंडलादिरूपित्वंज्ञापयति तथाब्रह्म-परब्रह्मशब्दोपि तत्तद्विशेषणत्वंप्राप्य तत्रत्यप्रातीतिकमनुष्य-त्वादि बुद्धिनिवृत्तिपूर्वकं तस्यतस्य च ब्रह्मकार्यत्वं स्फुटय-न्नर्थात् स्वावाच्यस्य मत्स्यकूर्म्म कृष्णनारायणादिरूपित्वं-ज्ञापयतीति निर्वाधंराद्धांततदेवमत्र श्रीरामस्यकारणवाक्यगत ब्रह्मपरब्रह्मशब्दवाच्यत्वनिश्चयेनसर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन उप-निषदंतरीयकारण वाक्यगतस्य ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मशब्दस्य चतत्रैवपर्यवसानत्वयोग्यात् पुनर्मूलकारणत्वस्यद्विनिष्ठत्वानुप-पत्तेः कारणवाचकानांशब्दांतराणां चोक्तन्यायेनतत्रैवपर्यवसान त्वयोग्यात् सर्वासामुपनिषदामपि श्रीरामतापनीयोपनिषदैक-वाक्यतायोग्याच्चसर्वा अप्युपनिषदः तत्रत्याविष्णु नारायण-वासुदेव नृसिंहकृष्णशिवरुद्रादयः कारण वाचकाः शब्दाश्च श्रीरामेसर्वशब्द वाच्यत्व श्रुत्यापिसर्वशब्दवाच्यत्वेन ज्ञातेपर्य-वस्यतत्रातत्रतस्यैवबहुरूपिणः सर्वकारणत्वंद्योतयंतीतिपरतत्व-जिज्ञासुभिर्वोधव्यं ननुभवतु नारायणाद्युपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं तत्तच्छब्दवाच्यत्वं च श्रीरामस्य ॥ श्रीरामनारायणादीनाम-वतारत्व श्रुत्याश्रवणेनएकत्वोपपत्तेः ननुतस्यश्वेताश्वतर रुद्रो-पनिषदादि प्रतिपाद्यत्वं शिवरुद्रादिशब्दवाच्यत्वं चोपपद्यते । शिवादीनांतदवतारत्वाश्रवणेन तदभेदत्वानुपपत्तेरितिचेत्सत्यं तथापिशिवशंकरपरमेश्वरादिशब्दवाच्यस्य श्रीरामाराधकत्वश्र-वणेन नारायणाद्रुद्रोजायते नारायणादेकादशरुद्राः समुत्पद्यंते

इत्याभ्यासतः द्विविधानामपिरुद्राणां नारायणजन्यत्वावगमेन चशिवशंकररुद्रादि शब्दवाच्यस्य श्रीराममंत्रोपदेशेन काशीमृतप्राणिमोक्षकारित्वश्रुत्या काश्यधिपरुद्रस्य नारायणान्यूनत्वेन तज्जन्यत्वोपपत्तेः नारायणादिशब्दवाच्यस्य श्रीरामस्य शिवशंकररुद्रादि शब्दवाच्यजनकत्वाधिपत्वनिष्पत्तेः तज्जातत्वेनतदाराधकत्वेन चरुद्रस्य नतस्य कश्चज्जनिता न चाधिपइत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेः ब्रह्मरुद्रादयोजीवेश्वरभेदेनद्विधातत्रजीवभूतस्य रुद्रस्यनारायण जन्यत्वमुपपद्यते नतुपरमेश्वर भूतस्येत्यादिशैवोक्तीनां प्रदर्शित रुद्राऽऽराधकत्वघटकश्रुतिविरोधेनश्रुतिविरोधेनाप्रमाणत्वोपपत्तेश्चकारण वाचक शिवरुद्रादिशब्दानां कार्यभूतस्याराधकस्य च शिवरुद्रादेर्वाचकत्वानुपपत्त्या श्वेताश्वेतरोपनिषद्यपि किं कारणं ब्रह्मकुतोस्मजाता इतिकारणवाचक ब्रह्मशब्दोपक्रमेण तत्रत्यशिवादिशब्दानां ब्रह्मशब्दपर्यायत्वेन कारणवाचकत्वोपपत्त्या चब्रह्मशब्दवाच्य वाचकत्वनिष्पत्तेः श्रीश्चते लक्ष्मीश्चपत्न्याविति लक्ष्मीपतित्वलिंगेन श्रियोरमण सामर्थ्यादित्युक्ता च सर्वथा श्रीरमणसमर्थस्य सर्वकारणस्य श्रीरामस्यश्वेताश्वतर प्रतिपाद्यत्वावगमात् न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते नतस्यप्रतिमास्तियस्यनाम महद्यशइति तत्रैवमहद्यशश्चन्नामाभिधेयस्याप्रतिमत्वेनानुपमेयत्वेन स्वस्वसमाभ्यधिकरहितत्वं चश्रूयतेयस्माच्चरामनाममहद्यशोत्रन्नामांतरस्ययशोनश्रूयतेयस्माच्च श्रीरामस्यसर्वावता-

रित्वेन स्वसमाभ्यधिकरहितत्वमुपपद्यते । नैतद्यशोरघुपत्तेः सुरयाञ्चयात्तलीला तनोः ह्यधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः॥ इति-तस्य तथात्वंस्मर्यंते च चिन्मयस्याद्वितीयस्येतिश्रूयतेच तस्य-तत् अद्वितीयत्वंयस्मात् यस्माच्च मूलकारणत्वस्यद्विनिष्टत्वां-गीकारे तद्बोधकश्रुत्योः परस्परंविरोधेनाप्रमाणत्वापत्यातद्दृष्टांते न सर्वासामप्युपनिषदामप्रमाणत्वमापद्यते॥ तस्मात् सर्वशव्दवा-च्यस्य श्रीरामस्यैवश्वेताश्वतराद्युपनिषदामपिप्रतिपाद्यत्वनिष्पत्तेः शिवशंकरमहेश्वरेशानादिशव्दानां सामान्यशव्दवाच्यकारण वाक्यगतशिवशंकरे शानमहेश्वर रुद्रादिशव्दानामपिवाच्यत्वं रामस्यैवोपपद्यते एवंदुर्गाभवानीकाल्याद्याः याः शिवादिपत्नी-त्वेनतच्छक्तित्वेन च प्रसिद्धास्तासांस्वपतिस्वामिनः श्रीरामस्य-शेषत्वमुपपद्यते येतुकारणवाक्यगताः दुर्गादिशव्दाः स्वस्व-वाच्यस्यसर्वकारणत्वं वोधयंतितेमूलकारणत्वस्य द्विनिष्ठत्वा नुपपत्त्या शिवादिपत्नीवाचकत्वमसहमानाः जानकीरामयोरै-क्यात् सर्वकारणतयासर्वशव्द वाच्यायां श्रीजानक्यांपर्यवस्य तस्या एव सर्वकारणत्वंद्योतयंतीतिमंतव्यं सर्वासामुपनिषदामेक वाक्यत्वाऽविरोधायाऽन्यथा सर्वासांतासांपरस्परं विसंवादित्वेना प्रामाण्यतास्यात एवंयेकेचित्कारणवाचकत्वेन सूर्य्यगणेशादि शव्दास्तत्रतत्रश्रूयंतेतेसर्वेप्युक्त रीत्यातत्रैवपर्यवस्य तस्यैवतथा त्वंद्योतयंतीतिसमस्त वेदनिर्विरुद्धं राद्धांतंनिखिलवेदानामेक वाक्यतायोग्यात् नचवेदस्यदेवतांतर परत्वमुपपद्यते व्रह्मणो-

रूपकल्पनेत्यादिवाक्यवत् उपनिषदंतरेषुदेवतांतर परवाक्यस्याश्रवणात् असंभवाच्च तथापियदिकश्चित् तद्वाक्य ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिवत् स्वेष्टदेवविषयकं वाक्यांतरंकल्पयित्वास्वोपनिषदि लिखित्वा च दर्शयेत्तदासमानार्थकद्विवाक्ययोर्वाच्यभेदांगीकारेतयोः परस्परविरुद्धार्थकत्वेनाप्रामाण्यापत्त्या तद्दृष्टांतेन सर्वासामप्युपनिषदामप्रमाणत्वापत्तेः प्रत्युतब्रह्मणोरूपकल्पनाइतिश्रुत्यपेक्षयाऽप्रत्यक्षायाः श्रुतेर्दुर्बलत्वेन तयाप्रत्यक्षश्रुत्या तद्बाधाच्च उपनिषद्लिखित कल्पिततादृशवाक्यस्यतुकैमुत्यन्यायेन हतत्वादनादरणीयं तत् एवमशेष वेदगतकारण वाक्यानामेकार्थपरत्वेसति इतिहासपुराणादीनां वेदोपवृंहणत्वेन तद्गतकारण वाक्यान्यपिवेदवाक्यवदेकत्रैवपर्यवस्यत्तस्यैवकारणत्वं बोधयंतीत्यवगंतव्यं नचैवंतस्य सर्वशब्दवाच्यत्वे श्रीरामतन्नाम्नोर्वाच्यवाचकत्वनियमव्याहतिरित्याशंकनीयं सर्वशब्दानां तद्वाचकत्वेपि सर्वशब्द कारणत्वेनरामनाम्नस्तन्मुख्य वाचकत्वोपपत्तेः सर्ववाच्यस्यवाचक इतितथैवश्रुतेः सर्ववाच्यस्य यकारणस्य तस्य तस्य सर्ववाचककारण रामनामवाच्यत्वोपपत्तेश्च विश्वरूपस्यतेराम विश्वेशब्दाहि वाचकाः तथापिमूलमंत्रस्तेविश्वेषां बीजमक्षयमितितथैवस्मरणाच्च ॥ ननुसर्वा अपि श्रीरामनारायण नृसिंहगोपालशिवरुद्राद्युपनिषदः नारायणादीनां जगत्कारणत्वं बोधयंत्यः सर्वेषांभगवद्विग्रहाणां पृथक् पृथक् जगत्कारणत्वंप्रतिपादयंति त-

त्कुतस्त्वयातथैव सर्वेषांपृथक्त्वेनजगत्कारणत्वंनित्यत्वंचनोप-
पाद्यते येनसर्वाअप्युपनिषदः स्वार्थलभंविवितिचेच्छृणु नहि-
तासांनारायणादिषु प्रत्येकस्यस्वातंत्र्येण जगत्कारणत्ववोधने-
तात्पर्यः किंतुतत्रतत्रोपनिषदितत्तद्भगवन्नाम विशेषमुच्चार्य तत्त-
द्वाच्य स्वरूपविशेषस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादनेन सर्वेषांभग-
वन्नाम्नां तत्तद्वाच्यविशेषाणां च नित्यत्वंसर्वोत्कृष्टत्वं च विज्ञा-
प्यपुनस्तेषां तत्वतः एकत्वंतन्नाम्नां च पर्यायवाचित्वं विज्ञाप-
यितुं तत्रतत्र जगन्नारायणादुत्पद्यते नारायणेलीयते च जग-
न्नृसिंहादनुष्टुभाच्चोत्पद्यते नृसिंहे अनुष्टुभेवालीयते जगत्
कृष्णादुत्पद्यतेतत्रैवलीयते इतीत्थमेकवचननिर्देशेनसर्वेषांमेक-
त्वंवोधयंत्य एकस्यैवजगत्कारणत्वंसूचयंतिअन्यथाजगत्कारण-
त्वस्यबहुनिष्ठत्वानुपपत्तेः बहुकारणत्वपरवाक्यानां परस्परविसं-
वादित्वेनाप्रामाण्यंस्यात् यदितुतासांपार्थक्येन तत्तज्जगत्कारण
त्व वोधनेतात्पर्यः स्यात्तदाजगन्नारायणादुत्पद्यतेतत्रैवलीयते
इत्येवंनारायणोपनिषदि जगन्नृसिंहाच्चजायते तत्रैवलीयते इत्येवं
नृसिंहोपनिषदि जगत् कृष्णादपिजायते तत्रापि च लीयते इ-
त्येवंगोपालोपनिषदि च प्रत्युपनिषद्वाक्यं च शब्दस्यापिशब्दए
वोपादानंस्यात् अथवा जन्यजगद्विभागीकृत्यएतज्जगन्नारायणा-
ज्जायते एत्ततुनृसिंहात् एतन्नारायणेलीयते एत्ततुनृसिंहेकृष्णे-
त्वेतदित्येवंतत्रतत्रोपनिषदिश्रूयेत् तदाप्रथमपक्षे कदाकस्माज्जा-
यतेकदातुकस्मात् कदाचकुत्रलीयते कदाचकुत्रेतिसंदेहा निव-

र्त्तकत्वेन द्वितीयपद्योतुकस्यजन्यविभागविशेषिकोऽजनिष्टकस्य-
तत्राकोवायोयंस्वजनकं स्वामिनंस्मृत्वासंसारान्मुच्येदित्याद्यनेक
शंकाऽनिवर्त्तकत्वेन च वेदे उन्मत्तप्रणीतत्वं विप्रलिप्सत्वं चप्रस-
ज्जेत तथाचसतिवेदव्यतिरिक्तोपायादिबोधकस्याभावेन स्वश्रेय-
उपायमज्ञात्वासर्वमपि जगद्भ्रंसेत तस्मादुक्तरीत्यातत्तन्नामधेय-
विशेषवाच्यस्य जगत्कारणत्वोक्तोपास्यत्वं तत्तन्मंत्राज्जगदुत्पत्या-
दिकत्वकथनेन तत्तन्मंत्रस्य चोपास्यत्वंवदंत्यः वाच्यवाचकयोः
समानधर्मकत्वेनाभेदत्वंसूचयित्वातत्तदुपासनयासंसारनिर्वृत्तिबो-
धयंतः विष्णुनारायण नृसिंहकृष्णादि नाम्नांपर्यापिवाचित्वंत
त्तद्वाच्यविशेषस्य च तत्वतएकत्वंज्ञापयितुं कारणवाक्येषुतदा-
हूरेकोहवै नारायणश्रसीन्नान्यः कश्चित्सोऽब्रवीदहमेकएवाऽऽ-
संवर्त्तानि वर्त्तिष्यामि च नमत्तोन्यः कश्चित्यदातमस्तन्नदिवा-
नरात्रिर्नसन्नचासच्छिवएवकेवलः नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते
नतस्यप्रतिमास्तियस्यनाममहद्यशः सदेवसोम्येद मग्रआसीत
ब्रह्मवाइदमग्रआसीत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिष्वेकवचन-
निर्देशेनएकस्यैवतत्तद्रूपित्वेन तत्तन्नामवाच्यत्वोपपत्तेः सर्वना-
मावाच्यत्वंसूचयित्वा तथासूचितस्य तस्यविशेषरूपविज्ञानाय
सर्वरूपाविष्कारित्वेनरामपदाभिहितस्यरामाख्यब्रह्मणएव सर्वात्र
तारित्वंसर्वशब्दवाच्यत्वंचस्फुटयामासुः उपासकानां कार्यार्थं
ब्रह्मणोरूपकल्पना सर्ववाच्यस्यवाचक इत्याद्याश्रुतयःअत्रा-
परः प्रकरांतरेणाशंकते ननुसामान्यशब्दत्वेन ज्ञातस्यब्रह्म-

शब्दस्य परब्रह्मशब्दस्यचनैकत्ररुढ़ित्वमुपपद्यते येनैकस्यैवसर्वो-
पनिषदुक्त सर्वकारणत्वमुपपद्येत तस्यसाधारण्येन तत्तद्विशेष-
शब्दसामानाधिकरण्येन तत्तद्वाच्यविशेषवाचकत्वदृष्टेः पशु-
शब्दवत् यथासामान्यशब्दत्वेन ज्ञातः पशुशब्दः अश्वगर्दभ-
छागादिषुसर्वेषुपर्यवसितः नैकत्ररूढ़ित्वमुपयातीत्यतः कथंतस्य-
रामैकपरत्वमुपपाद्य तस्यसर्वावतारित्वं सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं
चासकृद्ब्रवीषीति चेदुच्यतेपशुशब्दस्याश्वादिसाधारण वाचक-
त्वेपियथापशुनायजेतेत्युक्तः पशुशब्दः छागोवामंत्रवर्णादित्यु-
क्तस्यसन्निहतस्य छागेतिविशेषशब्दस्यवाच्ये पर्यवस्य तमेवया-
गांगत्वंनिश्चाययति तथाब्रह्मशब्दस्य तत्तद्विशेषणत्वेन तत्तद्वा-
चकत्वसाधारण्येन सामान्यशब्दत्वेऽवगतेपिब्रह्मणोरूपकल्पने
त्युक्तोब्रह्मशब्दः स्वप्रकरणगतस्यसन्निहतस्य इतिरामपदेनासौ-
परब्रह्माभिधीयते इतिश्रुत्याच चरममंत्रैश्च स्वपर्यायवाचित्वेन
निश्चितस्य रामशब्दस्य वाच्येपर्यवस्य तस्यैवसर्वावतारित्वं विज्ञा-
पयतीतिनिश्चित्यपश्चाद्बहूनांद्वयोर्वादिकारणत्वानुपपत्त्या कार-
णवाक्यगतस्य तस्यान्यत्रापर्यवस्य तदन्यास्यादिकारणत्वबोध-
कत्वानुपपत्तेः न नृसिंहादिशब्दसामानाधिकरण्यं प्राप्यनृसिं-
हादीनामादिकारणत्वं बोधयति किंतुदैत्येश्वरस्यवधायाखिल
लोकोत्पत्तिस्थितिविनासकारिणाऽपूर्वतनुग्रहणंकुर्वता नृसिं-
हरूपमाविष्कृतं तत्तुहिरण्यकशिपोर्विष्णुरूपमित्येतन्नमनस्य-
भूत् निरतिशयपुण्यजात समुद्भूतमेतत्सत्वमिति विष्णुपुरा-

णोक्तरीत्यातत्रनृसिंहेप्राप्तांनिरतिशयपुण्यजातसमुद्भूत सत्व-
रूपांबुद्धिंप्रतिषिध्य तस्यब्रह्मत्वोक्त्या ब्रह्मावतारत्वंप्रकाशयति-
स्वर्णादिशब्दवत् व्याख्यातमेतत् प्राक् येत्वेतमस्मन्मतमज्ञात्वा
ज्ञात्वा वायतोत्राइमानिभूतानिजायंते येन जातानि जीवंतिय-
त्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्ब्रह्मजन्माद्यस्ययतः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे-
तिश्रुतिसूत्रोपपन्नं जगज्जन्मादिहेतुत्वं सर्वदाऽपरिछिन्न ज्ञाना-
नंदादिमत्वं च ब्रह्मत्वमिति ब्रह्मत्वलक्षणद्वयमवलंब्योपास्यां-
तरानुरक्तास्तत्तद्भक्तास्तत्रतत्रोपनिषदि श्रुतंस्वस्वोपास्यस्य-
तत्तान्मंत्रस्य च जगज्जन्मादि हेतुत्वंहेतूत् कृत्यतस्यतस्य च
ब्रह्मत्वसाधनपूर्वकमादिकारणत्वमुपपादयंति तन्नोपपद्यते उक्ते-
नहेतुजगज्जन्मादिहेतुनान्यतरस्यतथात्वोपपादने तेनैवहेतुना
तद्दृष्टांते न तदन्यस्यापि तथात्वोपपत्त्या तेषांबाहुल्येनादि
कारणत्ववचनव्याघातात् एतन्नानावताराणां निधानमिति-
पौराणिकस्य नारायणावतारित्व विषयकवाक्यस्यतुसहोवाचा-
ब्जयोनिर्वोऽवताराणां श्रेष्ठोऽवतारः कइत्यादि श्रुत्यनु-
रोधेनतत्रोक्तरौद्र्यादिद्वादशमूर्त्तिविषयकत्वेन नेतव्यत्वाच्च
ननुतथापि श्रीकृष्णस्यद्वादशमूर्त्यंतर्गत्वात् मथुरायांस्थिति-
र्ब्रह्मन्सर्वदामेभविष्यति॥ तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपीपूज्यस्त्वया-
सदेति तत्रैव नारायणस्य श्रीकृष्णरूपित्व श्रवणाच्च एषनारा-
यणः साक्षात् क्षीराब्धिनिकेतनः। नागपर्यंकमुत्सृज्येह्यागा-
तोमथुरांपुरीमिति॥ तथैवस्मरणाच्चतस्य श्रीकृष्णकारणत्व-

मुपपद्यते इतिचेन्नेत्याहुरपरे कुतएकोहवैनारायण आसीत् । तन्नाभिहृदांबुजाज्जातोऽजयोनिरित्यादिश्रुतेः क्षीराब्धिशायिविषयिकत्वोपपत्त्यातस्येतिहासपुराणादौसंकर्षणस्यानिरुद्धस्यवावतारत्वेनोक्तस्यनारायणस्य वसुदेवात्मजश्रीकृष्णकारणत्वानुपपत्तेः नारायणपरश्रुतिर्नस्वार्थपराकिंतु श्रीकृष्णगतप्रातीतिकमनुष्यत्व बुद्धिनिरासार्थामापत्यबुद्धिमवृथाकृष्णेसर्वात्मनीश्वरेइति तद्विषयिकप्रातीतिक बुद्धिप्रतिषेध वचनात्तथा च श्रीकृष्णनिष्टनारायणकार्यत्वबोधकश्रुतेरर्थांतरपरत्वोपपत्त्या-एकोपिसन् बहुधायोविभातीत्यादिश्रुतिबलेन श्रीकृष्णस्याप्य वतारित्वोपपत्तेः एकोहवैनारायण आसीदित्यस्या अप्यनुवादकत्वेन प्रकरणिनः श्रीकृष्णस्यानुवादेन तस्यैवावतारित्वं स्फुटयतीतिश्रीरामचन्द्रवत् श्रीकृष्णस्यापिस्वयमवतारित्वेसत्येवावतारत्वमुपपद्यते इत्युक्तवतः प्रतिनैतदप्युपपद्यतेइतिवयंब्रूमः इतिहासपुराणादि वाक्यस्यवेदविरोधेनार्थांतरपरत्वेनेतव्येपि वेदवाक्यस्यस्वार्थबोधने प्रमाणांतरनिर्पेक्षस्यपौरुषेयबचनविरोधेनार्थांतरपरत्वा वक्तव्यत्वात् वेदवाक्यस्य तद्वाक्यांतर विरोधेनैवार्थांतरपरत्वोपपत्तेः वेदोपिकथमयुक्त मुक्तवानित्यपि न वाच्यंतस्यनियोज्यानुयोज्याऽविषयत्वात् वैदिकप्रातीतिकदोषस्यतद्वाक्यान्तरावष्टंभेनैवपरिहर्त्तव्यत्वाच्च नहिवेदवाक्यमयुक्तं किंतुतदुपबृंहणवाक्यार्थाज्ञत्वं तदर्थविचाराप्रमादत्वं वा तव तत्तथात्ववचने मूलंयतोनागपर्यंकमुत्सृज्येति तस्यनारायणस्य

नागपर्यंकत्वेन संकर्षणस्त्वामित्युस्मृत्या श्रौतस्य नारायणस्यमु-
ख्यवृत्या श्रीकृष्णकारणत्वमुपपद्यते न च कुत्रापि श्रीकृष्णा-
स्यावतारित्वं श्रूयते यद्विरोधेनापिनारायणपरवाक्यस्यार्थांतर-
परत्वमुपपद्येत नवातद्विषयक वाक्यस्यानुवादित्वेपि श्रीकृष्णा-
नुवादित्वमुपपद्यते कारणपरवाक्यस्य तत्कार्य्यानुवादित्वानु-
पपत्तेः श्रूयते च तत्रैव श्रीकृष्णस्यनारायणकार्यत्वं तस्यामधि-
ष्ठितः कृष्णरूपीतिनापि नारायणशब्दः सामान्यशब्दोयेनापि
कथंचिच्छ्रीकृष्णे पर्यवस्य तस्यकृष्णस्य रौघ्र्याद्यवतारित्वं
बोधयेत्तस्यतथात्वं बोधयन्नप्यवतारित्वस्य द्विनिष्ठत्वानुप-
पत्त्यास्वपरवाक्यस्य स्ववाक्योः कृष्टाद्वितीयब्रह्मपरवाक्यानु-
सारित्वोपपत्तिद्वारा श्रीकृष्णनाम्नोपि श्रीरामपरत्वमुपपाद्येत-
नचाद्यापिवैदिकस्य श्रीकृष्णशब्दस्य कृष्णविषयकत्वेनका-
रणवाचकत्वंनिश्चीयते येन सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनापिकारण
वाक्यगतोनारायणशब्दस्तद्वाच्येपर्यवस्येतसर्वशाखाप्रत्ययन्या-
येनचलांत्तस्यकारणवाचकत्वश्रीकारेपिनसस्ववाच्यस्य कारण-
त्वंवोधयितुंशक्नोति श्रीकृष्णकारणनारायण नामानुसारित्वे-
नतस्यकृष्णस्योक्तन्यायेन नारायणपरत्वोपपत्तेः पुनःतस्योक्त-
रीत्या नारायणपरत्वोपपत्तावप्यवतारित्वस्य द्विनिष्ठत्वानुपपत्त्ये-
त्याद्युक्तरीत्यानारायणनाम्नोपिश्रीरामपरत्वोपपत्तेः अतः उक्तै-
र्हेतुभिः श्रीकृष्णनिष्ठनारायणावतारत्व श्रुतिविरोधेनचएकोपि-
सन्बहुधायोविभातीत्यादिश्रुतयः महतः परममव्यक्तमव्यक्तात

पुरुषः परः पुरुषान्नपरः कश्चिदिति तथा महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरेलीयतेऽक्षरंतमसिलीयतेतमः परेदेवेएकीभवतीत्यादि परमपुरुष परश्रुतिसमानार्थकत्वमवलम्ब्य "यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोस्मिलोकेवेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ इत्यादिस्मृतयोपि नतस्यावतारित्वमुपपादयितुं शक्नुवंतीति न कथंचिदपितस्यावतारित्वंनिष्पद्यते नापिनारायणावतारित्व परश्रुतिरपि ब्रह्मावतारित्वपरश्रुतिविरोधेनशक्नोति नारायणस्यावतारित्वमुपपादयतुमतोऽवतारित्वस्यमुख्यत्वेन द्विनिष्ठत्वानुपपत्तेः ब्रह्मपरप्रबलश्रुतिविरोधेन नारायणपरश्रुतेरर्थांतरपरत्वोपपत्या ब्रह्मशब्दभिहितस्यैवसाक्षादवतारित्वनिष्पत्तेरवतारिणामनुवदंति नारायणपरश्रुतिः सर्वावतारि ब्रह्मानुवादेन रौद्रादिद्वादशमूर्त्तीनामपि तत्कार्यत्वंद्योतयतिउपासकानां कार्यार्थमिति सामान्यवचनेनोपासकत्वावछिन्नोपास्यमुर्त्तित्वावछिन्नानां सर्वेषांब्रह्मावतारत्व सूचनात्द्व्याादि सहस्रांतहस्तवद्ब्रह्मावतारेभ्यः कस्याप्युपास्यविग्रहस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेः यद्यप्यत्रापि ब्रह्मनामनारायणनामचैकमुभयत्रवाक्योर्नश्रूयते किंत्वेकत्र ब्रह्मनामान्यत्रनारायणनाम तथापिद्वयोरवतारित्वानुपपत्तेः नारायणः परंब्रह्मेत्यादौ नारायणप्रासजलजंतु विषयकबुद्ध्यंन्तर निवृत्त्येतस्य ब्रह्मशब्दविशेषितत्व दृष्टेर्जलजंत्वंतरेषु नारायणपदातिव्याप्ति रूपदोषनिवर्त्तकत्वेन ब्रह्मशब्दस्य नारायणशब्दोत्कृष्टत्वोपपत्तेः ब्रह्मशब्दस्यतु तादृशदोषाना

क्रांतत्वेन प्रयोजनाभावात् कुत्रापिनारायणादिनामविशेषि-
तत्वाद्दृष्टेश्च ब्रह्मशव्दस्यनारायणादिशव्देभ्यः उत्कृष्टत्वावग-
माच्च नारायणपरश्रुतौहवै इतिप्रसिद्धार्थकपदादर्शनात् ब्रह्मपर-
श्रुतौ तददर्शनाच्च ब्रह्मपरश्रुतेरवतारत्वावछिन्नानां ब्रह्मावतारत्व
विषयत्वेन वलीयस्त्वाच्चद्वयोः श्रुत्योर्मुख्यार्थकत्वस्वीकारे वेदे-
विप्रलिप्सत्वापत्तेश्चाऽगत्या तस्यास्तदनुवादकत्वं स्वीकृतमित्य-
वधेयंसर्वासु नारायणोपनिषत्सुजगदोतत्वप्रोतत्व ब्रह्मयोनि-
त्वादि क्षीराब्धिशायिलिंगश्रवणेन तद्गतनारायणशव्दस्य
क्षीराब्धिशायिपरत्वोपत्त्या तद्भिन्नपरतत्वांतरपरत्वानुपपत्तेः ता-
दृश नारायणशव्दस्य ब्रह्मशव्दसमाभ्यधिकत्वानुपपत्त्या ब्रह्म-
शव्दविरोधेन सर्वावतारिमुख्यवाचकत्वानुपपत्तेः एके शैवास्त्वे-
वमाहुर्नारायणोपनिषत्सुयस्य ब्रह्मरुद्राद्यशेषजगदुत्पत्यादि हेतु-
त्वंश्रूयते उपनिषदंतरेयस्यकृष्णोमुख्यावतारः श्रूयतेपुराणेषु
यस्यावताराः मत्स्यादयः श्रूयंतेसनारायणः क्षीराब्धिशायि-
हिरण्यगर्भविराडादिशव्दाभिधेयोरितनतदन्यः क्वाप्युपनिषदि
नारायणशव्दाभिधेस्यक्षीराब्धिशायि पृथक्त्वा श्रवणात्तात्तद्वि-
षयक वाक्यानामेकवाक्यतोपपत्त्या तस्यक्षीराब्धिशायिपृथक्त्वा
नुपपत्तेश्च तथा हिबृहदारण्ये हिरण्यगर्भावयवेभ्योऽशेषजगदु-
त्पत्तिः श्रूयते नारायणोपनिषदि नारायणाद्ब्रह्माजायते नाराय-
णात्रुद्रोजायते इत्येवंततः सर्वेजगदुत्पत्तिः श्रूयते भागवत-
पुराणे पुरुषशव्दभिधेय क्षीराब्धि शायिनाभ्यंवुजाद्ब्रह्मोत्पत्तिः

तदवयवेभ्यः सर्वजगदुत्पत्तिः तस्यनानावतार कारणत्वं चस्म-
र्यते जगृहेपौरुषं रूपंभगवान्महदादिभिः संभूतं षोड़शकलमादौ
लोकसि सृत्तयायस्य नाभ्यंवुजादासीद्ब्रह्मालोक पितामहः यस्या
वयवसंस्थानैः कल्पितोलोकविस्तरः यस्मादेवसमुद्भूतादेवति-
र्यङ् नरादयः एतन्नानावताराणां निदानं वीजमव्यय मित्या-
दिना उपनिषदंतरे नारायणाहृदांवुजाद्ब्रह्मोत्पत्तिः लोकानां तद-
वयवेष्वोतत्वंप्रोतत्वं च तस्यनारायणस्य कृष्णाद्यवतारित्वं च
श्रूयते एकोहवैपूर्वं नारायणोदेवः यस्मिंलोका ओताश्चप्रोता-
श्चतस्यहृत्पद्माज्जातोऽव्जयोनिस्तपयित्वा तस्मैवरंददौ सकामं-
प्रश्नमेववव्रेतंहास्मैददौसहोवाचाव्जयोनिर्बोऽवताराणां श्रेष्ठो-
ऽवतारः को भवतीत्यादौ अन्यत्रापि तस्य श्रीकृष्णकारणत्वं
स्मर्यते एषनारायणः साक्षात् क्षीराब्धिनिकेतनः नागपर्यंक-
मुत्सृज्येह्यागतोमथुरांपुरी मिति वृहन्नारायणोपनिषदि तुनारा-
यणस्य व्रह्मांडांतर्वहिर्व्यापित्वंश्रूयते यच्चकिंचिज्जगत्यस्मिन्दृ-
श्यते श्रूयतेपिवा अंतरवहिश्चतत्सर्वंव्याप्य नारायणस्थितः
इतिश्रीरामोपनिषदितुविराट शव्दाभिधेयस्य ब्रह्मांडांतर्वहिर्व्या-
पित्वं श्रूयतेयोब्रह्मांडस्यांतर्वहिर्व्याप्नोतियोविराडिति उपपद्यते
ह्येषांवाक्यानामेकार्थं वोधकत्वेनैकवाक्यता उपपद्यते च-
क्षीराब्धिशायिन्योतत्वप्रोतत्वं च लोकानां तेषांतदवयवस्थान
कल्पितत्व स्मृत्यातत्रैवोतत्वप्रोतत्वोपपत्तेः उपपद्यते च तस्यैव-
विराड्रूपत्वेनसर्वात्मकत्वात्दृष्टश्रुतसर्वचराचरपदार्थांतर्वहिर्व्या-

पित्वं । प्राकृतस्य दृश्याद्दृश्यस्य तद् पृथक्‌सिद्धेः किंवृहन्नारायणोपनिषत्प्रतिपाद्यस्यापि क्षीराब्धिशायित्वमुपपद्यते । सहस्रशीर्षंदेवंविश्वसंभवं विश्वंनारायणंदेवमक्षरंपरमंप्रभुं विश्वतःपरमंनित्यंविश्वंनारायणंहरिं विश्वमेवेदंपुरुषस्तद्विश्वमुपजीवती तितत्रैवतस्य सहस्रशीर्षत्वश्रवणात्‌विश्वसंभवत्वेनतद्धेतुत्वावगमाच्च तत्रैवनारायणपरं ब्रह्मतत्वंनारायणः परः इत्यत्रपरंब्रह्मेतिविशेषणेन नारायणपदस्यमत्स्यादि जलजंत्वांतराति व्याप्तिनिर्वतनेनतद्वाच्यस्यनारायणपदवाच्यस्य क्षीराब्धिशायिनः परब्रह्मावतारत्व ज्ञापनात् नायंनारायणशब्दः नरजातसर्वतत्वनिवासिपरः नापिपरवैकुण्ठनिवासिपरः तदुभयपरनारायणशब्दस्यपदार्थांतरेऽतिव्याप्त्यनुपपत्त्या तन्निवृत्तिपूर्वकंपरब्रह्मावतारत्व बोधनैकप्रयोजनकस्यपर ब्रह्मेतिविशेषणस्यवैयर्थापत्तेः अतोवृहन्नारायणोपनिषद्बोध्योपि नारायणः क्षीराब्धिशाय्येव ज्ञातव्यः पुराणेषु क्षीराब्धिशायिनः सहस्रशीर्षत्वादिस्मरणाच्च पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतमितिनृसिंहोपनिषदि तस्यनृसिंहरूपीत्वंश्रूयतेॐक्षीरोदार्णवशायिनं नृकेसरिणमितिअत ओपनिषदोनारायणः क्षीराब्धिशायिसर्वान्तरयामीच नतदन्यः नचतयोवतारित्वमुपपद्ययते

---

१ क्षीराब्धिशायीसकालात् विश्वसंभत्वेनतत् नाम विश्द संभवं विश्व संभवोयस्मादित्यतद्गुण सम्विज्ञानवहुव्रीहिः वहुहेतुत्वाऽवगमात्

२ क्षीराब्धिशायीअन्तरयामिनोर्नारायणयोः ।

आपो नाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः ताः तस्यह्ययनंपूर्वंतेन-
नारायणस्मृतः ॥ नराज्जातानितत्वानि नारायणीतिविदुर्बुधाः।
तस्यतान्ययनंपूर्वंतेननारायणस्मृतः ॥ इतितयोरपिनरावतारत्व
स्मरणात् ब्रह्मपरश्रुतेस्तद्बलीयस्त्वेत तद्बाधकत्वाच्चन चक्षीराब्धि
शायिनोगोपालोपनिषदि नृसिंहोपनिषदिचेत्युमयत्रावतारित्वंश्रू-
यतेब्रह्मणस्त्वेकत्रैवातस्तदेववाक्यंप्रबलमितिवाच्यंनारायणनिष्ठ
श्रीकृष्णनृसिंहकारणत्वपरवाक्याभ्यां ब्रह्मनिष्ठसमस्तभगवद्वि-
ग्रहकारणत्वपरवाक्यस्यबलीयस्त्वोपपत्तेः नापितत्र[1]द्विहस्तादिकं-
लिंगमात्रमुपलभते अन्यत्रनृसिंहकृष्णयोर्नारायणरूपत्वंश्रूयते-
ऽतो[2]लिंगाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वेनतदेव प्रबलंतस्मादित्यपिवाच्यं त-
त्रापिरूपस्थानांदेवतानां हस्ताशंखादिभिर्युता इतिश्रवणात् उपा-
सकानां कार्य्यार्थमितिवाक्यतो ब्रह्मरूपस्थदेवतानां तदेवता-
रत्वावगमाच्च देवतानामितिबहुबचनेन तदवतारत्वावच्छिन्नस्य
संग्रहाच्च शंखादियुतद्व्यादि सहस्रांतहस्तवत् सु रामाख्यब्रह्म-
वतारेषु नृसिंहकृष्णनारायणादीनामंतर्गतत्वोपपत्तेश्च शंखादि-
द्विहस्तादि भगवल्लिंगसहकृतायाः उपासकानां कार्य्यार्थमि-
त्यादिश्रुतेः केवलश्रुतितोबलीयस्त्वनिष्पत्तेः पुनः नारायण-
शब्दस्यस्ववाच्य परमेश्वरत्वबोधने ब्रह्मशब्दसापेक्षत्वदर्शनात्
ब्रह्मशब्दस्य तथात्वेतदनपेक्षत्वदर्शनाच्च ब्रह्मशब्दस्य नारायण-

---

१ नारायणतत् प्रतिपादकात् बलीयस्त्वेन।
२ अतोहेतोः।

शब्दत उत्कृष्टत्वोपपत्त्यापितद् ब्रह्मवाच्यस्यवाच्यत उत्कृष्टत्व-
सिद्धेश्च किं च यद्यपिनद्धीराब्धिशायिनोमुख्यवृत्त्यामत्स्याद्य-
वतारित्वमुपपद्यतेतथापितस्यसर्वजगत्कारणत्वमुक्त्वातदन्यस्या-
वतारकारणत्वे उक्तेतयोस्तात्विकोभेदप्रतीयते सर्वावतारिण-
एव जगत्कारणत्वस्याप्युपपत्तेस्तस्यै सर्वावतारिणः तथाजग-
त्कारणत्वं कुतोनोक्तमित्यादि काश्चनानाशंकाउत्पद्येरन्यच्च-
भगवद्विग्रहेषुन वास्तविकोभेदोऽस्ति तद्विषयककारणत्व कार्य-
त्ववचनयोस्तत्पूर्वोत्तरावस्थामात्र भेदविषयिकत्वात् अतउक्त-
दोषप्रसक्तिवारणाय तस्य नारायणस्यनानावतारकारणत्वम-
प्युक्तं तथोक्तस्यवास्तविकत्व वारणाय च तत्रैव तस्यहरिशब्द-
वाच्यावतारत्वमुक्तप्रकाशितं च अवताराह्यसंख्याताहरेस्सत्वनि-
धेर्द्विजाइति जगृहेपौरुषंरूपमिति च स्मृतौतुतस्यनारायणस्य-
नरशब्दवाच्यावतारत्वंसूचितं आपोनाराइति प्रोक्ताआपोवैनर-
सूनवः अयनंतस्यताः पूर्वंतेन नारायणः स्मृतः । इति उपप-
द्यते तत् नरशब्दवाच्याऽवतारत्वम् तस्यनराज्जाता आपोनारा-
स्ताअयनंयस्यसनारायणइतिनिरुक्तेः पूर्वेणाऽन्वयः ॥ नराज्जा-
तानितत्वानि नाराणीतिविदुर्बुधाः । तस्यतान्यनंपूर्वं तेननारा-
यणस्मृतः ॥ इति स्मृत्यांतर्यामिणोनारायणस्यापि नरावतारत्वा-
वगमाच्च तदाहुरेकोहवै नारायणआसीन्न ब्रह्मानेशानो नापो-
नाग्नीषोमेनद्यावापृथिव्यौन नक्षत्राणि न सूर्यः सएकाकीनर-
एवेतिमहोपनिषदि सृष्टेः पूर्वंएकस्यनरस्यस्थिति श्रवणाच्चनर-

शब्दाभिधेयस्यैवसृष्ट्यर्थं क्षीरार्णवशायित्वेन स्वजातत्वांतर्गतत्वेन च नारायणसंज्ञकोषपत्त्या नारायणस्य नरावतारत्वावगमा त्तत्रत्याएकोहवै नारायण आसीदित्युक्तिस्तु नारायणनाम्नो भविष्यतोपिभूतवन्निर्देशादुपपद्यते अथवा नरस्य क्षीरार्णवशय नान्तरं जगदुत्पादकत्वद्योतिकेत्यवधेयं केचित्तु नरेप्रतीतौ नारौ प्रकृतिजीवौतयोरयनमधिष्ठानं नारायणइतिनिरुक्त्या नरनारा-यणशब्दवाच्ययोरैक्यात् न तत्र कारणत्व कार्यत्व वचनमु-पपद्यते इत्याहुस्तन्न नर प्रतीतनारनिरूपितत्वेन नारायणसंज्ञायाः तद्वाचस्यनाराधिष्ठानत्वस्य चपश्चाद्भावित्वेन नरनारायणस्तच्छ ब्दार्थं तद्वाचोत्तरावस्थात्वावगमान्नारायणस्य नरवाच्यकार्यत्वो-पपत्तेः यद्यपिनरशब्दवाच्यएव नराधिष्ठानभूतः तथापि नार प्रतीति पूर्वकालीनेनरे तदधिष्ठानवचनायोग्यात् तत प्रतीत्युत्त रकाले तदाधिष्ठानत्ववक्तव्यत्वेन तदधिष्ठानत्वस्य नरोत्तराव-स्थात्वेन नरकार्यत्वमुपपद्यते भगवद्विषयपूर्वोत्तरावस्थयोः कारण त्वकार्यत्वस्वीकारात् एकेतुईयतेऽनेनेत्ययनं 'यंत्यस्मिन्नित्ययनं, इयतेप्राप्यतेयत्तदयनम् ॥ नराणांजीवानामयनं प्रापकः प्राप्य-श्च आधारश्च यः सनारायणइतिनिरुक्त्या नारायणस्यक्षीरा-र्णवशायिपृथक्विग्रहत्वेन परत्वं सूचयंति तदपिनोपपद्यते श्रुतिस्मृतिषु तादृशनिरुक्त्य श्रवणेन तत्रश्रुतिस्मृति प्रमाणाभा वात् न चैको हवैनारायण आसीदिति सृष्टिपूर्वकालीन नारा-यणश्रुतिरेवतत्रप्रमाणमिति वाच्यंसृष्टेःक्षीरार्णवशाय्युत्तरकाली

नत्वेन तस्यक्षीरार्णवशायिनोपिसृष्टिपूर्वकालीनतयोक्त नाराय-
णशब्द वाच्यत्वोपपत्तेः एकोह वैनारायणोदेवः इतिसमा-
नार्थक क्षीराब्धिशायिपरश्रुतितस्तस्या एकोहवैनारायणः आसी-
दित्यस्याः श्रुतेरपि क्षीराब्धिशायिपरत्वावगमात् लोकोतत्व-
प्रोतत्व तद्भूतपद्म ब्रह्मोद्भूतित्वलिंगेनगोपालोपनिषच्छ्रुत नारा-
यणपरस्यएकोहवैपूर्वनारायणदेवइत्यादिवाक्यस्य क्षीराब्धिशा-
यीपरत्वावगमाच्चसृष्टिकर्तृप्रकरणेपाठाच्च नारायणशब्दस्य क्षी-
राब्धिशायिपरत्वमुपपद्यते नापि नारायणः परब्रह्मतत्वं नारा-
यणः परः इत्येषाबृहन्नारायणोपनिषत् श्रुतिस्तात् परस्वरूपत्वे
प्रमाणमस्तीतिवाच्यं अत्रत्ययोः परं ब्रह्मेतिपरतत्वमिति चान-
योर्विशेषणयोर्नारायणशब्दस्य मत्स्यादि जलजन्त्वं तराति
व्याप्ति निवारणार्थकत्वेन साफल्यात्केवलनारायणशब्दस्यपर-
स्वरूपत्वेतु उक्तःविशेषणयोर्वैयर्थ्यापत्तेः कुतः नराणामयनमु-
पायउपेयश्चेत्यर्थकस्य नारायणशब्दस्यास्ववाच्य समाभ्याधिका-
भावेन कुत्राप्यति व्याप्त्यऽप्रसक्तत्यातन्निवारणार्थ कयोरुक्तयो
र्विशेषणयोर्वैयर्थ्यापत्तेर्निर्बाधात् अतउक्तातिव्याप्तिनिर्वर्त्तक
त्वेन तयोसाफल्यात् अत्रत्योपि नारायण शब्दः क्षीराब्धिशा-
परः अतोनपरस्वरूपबोधकः कुतः नारायणः परब्रह्मेत्यत्रत्यपां-
नाराआपो अयनं यस्यसनारायण इतीवैदीकीं ‘आपोनराइती
प्रोक्ता आपोवैनरसूनवः। अयनं तस्यतापूर्वं तेननारायणस्मृतः
तथा सृष्ट्वा नारंतोयमंतः स्थितोहं तेनमेनाम नारायणेतीति

स्मार्त्तौ च व्युत्पत्तिं विहाय स्वकल्पितव्युत्पत्त्या तदुपपादनात् नचनरतीतिनरः प्रोक्तः परमात्मासनातनः इत्युपायवाचकनर-शब्दस्य एकोहवैनारायणः आसीति न ब्रह्मानेशानसएकाकी-नरएवेतिमहोपनिषदि नारायणशब्दस्थाने पाठात् नारायणश-ब्दस्याप्युपायवाचकत्वेन परतत्वपरत्वमुपपद्यते इतिवाच्यंसृष्टि-प्रलयप्रकरणेतत्पाठात् नारायणस्यप्रलये सर्वेषांजीवानांस्वांतः प्रापकत्वोपपत्तेः सृष्टिद्वारामोक्षसाधनज्ञानसाधनसामग्रीकरण कलेवरादिदातृत्वे परप्रापकत्वोपपत्तेश्चस्वभक्तानां परप्रापकत्वौ द्वायंत्यस्मिन्नित्ययनमितिनिरुक्त्यातुनतस्य प्राप्यत्वमुपपद्यते किं तु प्रलयावधित्वं नारायणेप्रलीयते इत्यादिश्रुतेः तदेवं-सृष्टिप्रलयप्रकरणात्क्षीराब्धिशायिपरतदुपबृंहणवचनदर्शनाच्च-लोकप्रसिद्धेः सर्वोपनिषत्प्रसिद्धेश्चौपनिषन्नारायणशब्दस्य क्षीरार्णवशायिपरत्वमवगम्यते भागवतेतुतस्य नारायणसंज्ञ-कत्वे नरोद्भवजलाशयत्वरूपोहेतुरुक्तोब्रह्मणानारायणस्त्वंनर-भूजलाशयादितिमहाभारतेतुनारायणेन श्रीमुखादेवस्वस्यना-रायणसंज्ञाप्राप्तौनरजाततोयांतःस्थितिरूपोहेतुरुक्तः सृष्ट्वाना-रंतोयमंतः स्थितोहंतेनमेनामनारायण । इत्येवमादिवचनै र्नारायणशब्दस्य विशेषतः क्षीराब्धिशायिपरत्वनिश्चयाच्च-तस्यनरकार्यत्वंचस्मृतितः स्मृतिपरिकल्पित श्रुतितश्चावग-म्यते न च शिष्टैर्नारायणायस्योपास्यत्वांगीकारात् शिष्टाचारानु-

१ हेतु रूपस्यपूर्वेण निषेधार्थक न कारेणान्वयः।

मितस्मृतिपरिकल्पितश्रुतिप्रमाणात्तस्यैवपरत्वमुपपद्यते इति वाच्यं कल्पितः स्मृतितः कूलत्वानां आपोनाराइतिप्रोक्तः नराज्जातानि तत्वानीतिसृष्ट्वानारंतोयमंतः स्थितोहंतेनमेनामनारायणः स्यादिति च स्मृतीनांबलीयस्त्वेन नरभूतक्षीराब्धिशायिनारायणपराणां नारायणाद्ब्रह्माजायते इतिएकोहवैपूर्वं नारायणोदेवयस्मिंल्लोका श्रोताश्चप्रोताश्च तन्नाभि पद्माज्जातोऽब्जयोनिरिति अंतर्वहिश्चतत् सर्वंव्याप्यनारायणः स्थित। इतिनारायणः परंब्रह्मेतिचासांप्रत्यक्षश्रुतीनां शिष्टाचारानुमितस्मृतिपरिकल्पित श्रुतितोबलवत्त्यातत्प्रतिपाद्यस्य नरस्यतत्कारणत्वनिष्पत्त्यातस्य क्षीराब्धिशायित्वनिष्पत्तेश्चकिंचाद्यतनाचार्यांतरवाक्यस्याचार्यांतरेण दूषितत्वात् शिष्टविचारेष्वप्यज्ञानकार्यभ्रमदर्शनात् नारायणस्यहरिनरावतारत्वेनादिकारणत्वरहितस्यापि तत्कारणत्वस्याविचारेण पुराणादिप्रसिद्धितः स्वकुलदैवताच्च तैस्तदुपास्यात्वांगीकारतोपपत्तेः न च पुराणादिवचनतोपि तस्यमूलकारणत्वमुपपद्यते तत्रैवहि आपोनाराइतितथानराज्जातानितत्वानि तथा। अवताराह्यसंख्याताहरेः सत्वनिधेर्द्विजा॥ जगृहेपौरुषंरूपमादौलोकसिसृक्षया त्येवमादिव्यासादिवचनतोनरहरिशब्दवाच्यस्य तदवतारित्वावगमात् नरहरिशब्दवाच्यस्यैवमूलकारणत्वमुपपद्यते तौतुहरिनरशब्दौ सामान्यशब्दौतद्वाच्या कृत्याद्यश्रवणेन तद्वाच्यविशेषानिश्चयात्तर्हि नारायणशब्दस्यनरशब्दा पृथक्सिद्धेः सान्निध्यात्

नरशब्दोनारायणेति विशेषशब्दवाच्येपर्यवस्यतदवाच्यस्यस्व-
वाच्यत्वं विज्ञाप्य स्वनिष्ठकारणत्वं उपपादयत्विति चेन्नसामा-
न्यशब्दस्यविशेषशब्दवाच्येपर्यवसानत्वेपिकारणवाचक सामा-
न्यशब्दस्यविशेषशब्दवाच्येस्वकार्येपशुछागन्यायतः पर्यवसान-
त्वादृष्टेः वलात्तथात्वस्वीकारेतस्यापिकार्यत्वापत्या त्वदभीष्टहानेः
नापिनारायणशब्दो नरशब्दवाच्येपर्यवस्यस्ववाच्यस्य नरशब्द-
वाच्यत्वेन कारणत्वमुपपादयत्विति वक्तुंशक्यं विशेषशब्दस्य
सामान्यशब्दवाच्येपर्यवसानत्वादर्शनात्तदश्रवणाच्च यदितूभ-
योरेकतत्वावाचकत्वेनोभावुभयत्र पर्यवस्योभयोः कारणत्वंकार्य-
त्वंवोधयंतौपद्मोनारायणस्यापिकारणत्वं वोधयतइत्युच्यते तदो-
भयोः पक्षेकार्यत्वमपिवाच्यत्वेन नरेपिकार्यत्वमायातं पक्षे किं
चैवं सर्वेषांभगवदवताराणां तत्वतऐक्यात् सर्वाण्यपिनरहर्या-
दीनि नामानिसर्वत्रपर्यवस्य प्रत्येकस्यपक्षे कारणत्वंवोधयंतीति
सर्वेषांतात्विकैक्यमभिप्रेत्यैवतास्ता उपनिषदस्तस्यतस्यस्वप्रति-
पाद्यस्य जगत्कारणत्वंवोधयंतीति कृत्वानेत्थमेकस्य सर्वोत्कृष्ट-
त्वंनिर्णेतुंशक्यं नवासनरशब्दोमत्स्यादि षूक्तयुक्त्यापर्यवस्यति
अत्रापि नारायणपक्षोक्तदोषापत्तेः नवान्यत्र नारायणकारण-
त्वेन श्रुतेहरिशब्दवाच्ये पर्यवस्यतिसोनरशब्दोहरिशब्दस्यापि
सामान्यशब्दत्वेन तद्विशेषवाच्यानिश्चयात् अतोन्यत्राऽपर्य-
वस्य न परिशेषात् कारणवाचकशिवशब्दवाच्येपर्यवस्य त-
स्यनारायणकारणत्वं वोधयन् तद्द्वारामत्स्यादि कारणत्वमपि

वोधयति श्वेताश्वतरोपनिषदि किं कारणं ब्रह्मकुतोस्मजाता इतिकारण वाचक ब्रह्मशव्देनोपक्रम्य तदनंतरंयदातमस्तत्रदिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवलइतिशिवशव्दवाच्यस्यकारणत्वश्रुत्या ब्रह्मशिवशव्दयोः पर्यायवाचित्वेन शिवस्यकारण वाचक ब्रह्मशव्द वाच्यत्वावगमात् यस्मात्परमपरंपरायणं च वृहद्वृंहत्यावृंहयति तस्मादुच्यते परंब्रह्मेति अथर्वशिर्षोपनिषदि तस्यब्रह्मपरत्वश्रवणाच्च सर्वशाखाप्रत्यन्यायेन कारणवाचकानां तत्रैव पर्यवसानत्वयोग्यात्पुनः सर्वव्यापी च भगवानू तस्मात्सर्वगतः शिवः इति तत्रैतस्य सर्वगतत्व श्रुत्यासर्वसरीरित्वेन सर्वशव्दवाच्यत्वोपपत्तेश्च तस्यब्रह्मलक्षणाद्वयलक्षितत्वोपपत्तेश्च तत्समाभ्यधिक निषेधश्रवणाच्चेति चेन्नैतदुपपद्यते इतितान्प्रतिवयंब्रूमः तत्रत्यब्रह्मशव्दस्य कारणवाचकत्वेनतत् सृष्टयादिकारणत्वबोधकत्वेप्यवतारि वाचकत्वाश्रवणेन तन्मूलकारणत्वानिष्पादकत्वानिष्पादकत्वात् तत्रतस्यसर्वशव्दवाच्यत्वाश्रुतेश्चथर्वशिर्षोपनिषन्मंत्रेषुतस्य नारायणवासुदेवमत्स्यकूर्म्मादि रूपित्वाश्रवणाच्च तस्यसर्वगतत्व श्रुत्याप्रकृतिजीव शरीरत्वोपपत्तावप्यवतारावतारित्वाश्रुत्या चिदचिद्वाचकवाच्यत्वोपपत्तावप्यवतारवाचकवाच्यत्वानुपपत्त्यासर्वशव्दवाच्यत्वानिष्पत्तेश्चतत्समाभ्यधिक निषेधादि श्रूतींनांत्वदुपास्यपरत्वानुपपत्त्या स्वरुपांतरपरत्वोपपादनाच्चतच्चेदं ब्रह्मशव्दवाच्यत्वं सर्वगतत्वंचभगवद्विग्रहमात्रसा-

धारणाब्रह्मशब्दस्यनारायणः परब्रह्मनृसिंहो ब्रह्मेत्येवंतत्तद्वच्चक-
सामानाधिकरण्यदृष्टेः तत्रतत्रउपनिषदि तस्यतस्यसर्वव्यापित्व-
श्रुतेश्चपरंतुब्रह्मलक्षणद्वयं शिवऽन्यत्रवान सर्वांगेनपर्यवस्य-
तितस्यतस्य च जगज्जन्मादिहेतुत्वे श्रुतेप्यवतारकारणत्वाश्र-
वणात् क्वचिच्छ्रुतत्यापि तथात्वस्यमुख्यार्थत्वानुपपत्तेश्च-
तत्तत्वरुपसच्चिदानन्दात्मकत्व श्रुतेपितत्रतन्नाम्नो ब्रह्मात्म-
कत्वसच्चिदानंदाख्या त्वाश्रवणाच्चभगवद्विग्रहानांवस्तुतऐक्या-
त्परतत्वस्याख्यंज्यत्वाच्च तत्रन्यूनाधिक्यवक्तव्यानवकाशेपि-
गुणादिवाहुल्य कृत वाचकाधिक्यद्वारैवततभगवद्वाच्याधिक्य-
निर्णययोग्याच्चतन्निष्टगुणादिष्वन्यतरावा चकत्वकारित-
नत्वेन तदेकदेशवाचकत्वावगत्या तत्तद्वाख्यस्य परत्वै-
कदेशत्वोपत्तेच्चकुत्रतर्हिलक्षणद्वयंसर्वांगेनपर्यवस्यतिजगत्कारणे-
सर्वावताराणिचतदपिकस्योपपद्यते इतिचेत्स्वर्णशिव्दाभिधेयस्या-
वस्थाविशेषाः कटककुंडलादयइववह्वया दिसहस्रांतहत्तवदव-
ताराः यत्रकल्पितश्रुत्यायस्यावस्थाविशेषाः ज्ञायंतेयस्यच जग-
त्कारणत्वंश्रूयतेमंत्रेषुयस्यचराचररुपित्वं विष्णुनारायणवासुदेव-
मत्स्यकूर्म्मादि शिवरुद्रादिरुपित्वंचश्रूयतेयस्यच सर्वशव्दवा-
च्यत्वंश्रूयतेयन्मंत्रस्य ब्रह्मादिवाचकत्व ब्रह्मात्मकत्वं सच्चिदा-
नंदाख्यात्वंप्रणवकारणत्वमकाराद्यक्षराश्रयत्वं रुद्रोपदेश्यत्वं-
सर्वपापविनाशपूर्वकस्वोपासकमुक्तिदातृत्वं श्रूयतेतस्यैवाबता-
तारित्वमुपपद्यते इति यश्चस्वभक्तान्शरणागतान् स्वसार्द्धस्व-

धामप्राप्य तैःसहनित्यं विहरति तस्यैवप्रापकत्वंप्राप्यत्वंचोपपद्यते तच्चैतदुक्तंसर्वश्रीरामस्यतन्मंत्रस्य च सर्वरुपित्वादिकंब्रह्मादिवाचकत्वादिकं च श्रीरामतापनीयोपनिषदिश्रूयतेउपपद्यते च वेदार्थज्ञैरपि नारायणं जगन्नाथमभिरामंजगत्पत्तिं कविंपुराणंवागीशं रामंदशरथात्मजमित्यारभ्य सर्वेषांत्वंपरब्रह्मत्वन्मयंसर्वमेवहित्वमक्षरंपरंज्योतिस्त्वमेवपुरुषोत्तमः त्वमेवतारकंब्रह्मत्वात्तोऽन्यन्नैवकिंचन रामःसत्यंब्रह्मरामात्किंचिन्नविद्यते स्मृतहृदयविमानं ब्रह्मरामाभिधानमित्यंतेन श्रीरामस्यनारायणादिरुपित्वं तद्रूपित्वेनतत्तन्नामाभिधेयत्वंरामनाम्नो ब्रह्माभिवायकत्वं च स्फुटीकृतंभवति किं चसत्यं ज्ञानमनंतंब्रह्मरमंतेयोगिनोऽनंतेसत्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते इतिसमानार्थाभिधायकत्वश्रवणादपिरामशब्दस्य ब्रह्मणोविशेषाभिधायकत्वमवगम्यते विशेषशब्दत्वंतुतस्यब्रह्मनिष्ठधनुर्बाणादियुतद्विभुजाद्याकृतिमत्वबोधनेनोपपद्यते किं च सर्वेषुमंत्रवर्गेषु श्रेष्ठंवैष्णवमुच्यते गाणपत्येषुशैवेषुशाक्तशौरेष्वभीष्टदम्। वैष्णवेष्वपिमंत्रेषु राममंत्राफलाधिकाः गाणपत्यादिमंत्रेषु कोटिकोटिगुणाधिकाः॥ विनैवदीक्षांराजेन्द्रपुरश्चर्यांविनैवहि। विनैवन्यासविधिनाजपमात्रेणसिद्धिदाः॥ मन्त्रस्तेष्वप्यनायासफलदोयंषडक्षरः। षडक्षरोयंमंत्रस्तु सर्वाघौघविनाशकः॥ दैनंदिनंचदुस्कृत्यं पक्षमासर्त्तुवर्षजं। सर्वंहरतिनिः शेषंतूलाचलमिवानलः॥ ब्रह्महत्यासहस्राणिज्ञानाज्ञान-

कृतानिच। कोटिकोटिसहस्राणिह्युपपातकजान्यपि॥ सर्वाण्य-
पिप्रणश्यंति राममंत्रानुकीर्त्तनात्। विष्णोर्नाम्नांसहस्राणां
तुल्यएषमहामनुः॥ अनंताभगवन्मत्रा नानेनतुसमाकृताः।
सहस्रनामतत्तुल्यं रामनामावरानने॥ लोकिकावैदिकाशब्दायेके
चित्संतिपार्वति। नामानिरामचन्द्रस्य सहस्रंतेषुचाधिकं॥ तादृ-
ङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमंमतं। जपतः सर्व वेदांश्च सर्वमंत्रा-
श्चपार्वति॥ तस्मात्कोटि गुणंपुण्यंरामनाम्नैवलभ्यतेये प्रयो-
गास्तंत्रेषुतैस्तैर्यत्साध्यतेफलं। तत्सर्वंसिध्यतिक्षिप्रं रामनाम्नैव
कीर्त्तनादि त्यादिषुवेदार्थज्ञप्रणीतवाक्येषु स्मृतिपरिकल्पि-
तश्रुतिप्रमाणकेषु यद्भगवन्मंत्रांतरेभ्योपि श्रीराममंत्रस्य सहस्र-
गुणाधिक्यं श्रूयतेफलतः कोटिगुणाधिक्योक्त्यापितत् कोटि-
गुणाधिक्यमुपपद्यते तत्स्ववाच्यसंबंधेनैवोपपद्यमानं स्ववाच्य-
स्यमंत्रांतर वाच्यकोटिगुणाधिक्यमुपपद्य तत्रांशां शित्वानुपप-
त्तेः कारणस्यकार्येभ्यः कोटिगुणाधिक्योपपत्तेश्च तस्यसर्व-
कारणत्वेन सर्वरूपित्वात् सर्वावतारित्वमुपपादयतीत्यतः कार-
णवाचकानां तस्यैववाचकत्वयोग्यात् सर्वेपिब्रह्मपरं ब्रह्महरि-
नरादयः कारणवाचकास्तत्रैवपर्यवस्य तस्यैवमूलकारणत्वं
ज्ञापयंतीत्यवगम्यते महार्णवेशयानोप्सुमात्वंपूर्वमजीजन। इति
महार्णवशायित्वोक्त्या श्रीरामस्यहरिनरशब्दवाच्यत्वसूचनात्
तथासूचितस्य तात्विकत्वोपपत्तेश्च तत्कुतोमूलकारणत्वस्यद्वि-
त्रिनिष्ठत्वानुपपत्तेः हरिनरशब्दयोः सामान्यशब्दत्वेनान्यत्र

पर्यवसानत्वयोग्याञ्च सामान्यशब्दवाच्यस्य ततसमाभ्यधिकार्थ कसन्निहितविशेषशब्दद्वारापिनिश्चयः पशुछागन्यायेनकृत-पूर्वः तत्रैवंसतियद्यपिकारणवाक्यगत विष्णवादिशब्दानांह-रिनर ब्रह्मादिशब्दपर्यायत्वमुपपद्यते तथातेषुप्रणवस्यसर्वोत्कृ-ष्टत्वंश्रूयतेयथाशंकुनासर्वाणि पर्णानिसंतृणान्येवमोंकारेणसर्वो-वाक्संतृणात्तस्मादोंकारएव सर्वमितियः प्रणवमधीतेस सर्व-मधीत इति च तथापितद्वाच्यस्यविशेषाकारोननिश्चीयते ईदृशः सइतिप्रत्युत्तस्य तत्रतत्रोपनिषदि तत्तद्वाचकत्व श्रवणात्तत्त-न्मंत्रादौदृष्टत्वाच्चनैकवाच्य वाचकत्वेन सामान्यशब्दत्वोपप-त्तेर्न तद्वारापिमूलकारणविशेषाकृतिर्निश्चेतुंशक्यातर्ह्यस्त्वका-रद्वारातद्विशेषा कृतिनिश्चय अकारोवैसर्वावाक्शैषास्वर्शोरमा-दि रूपेण बहुरूपाभवतीति तस्यसर्ववागात्मकत्वश्रवणात्तस्य-प्रणवप्रथमाक्षरत्वाच्चयोवेदादौस्वरः प्रोक्तोवेदांते च प्रतिष्ठितः तस्यप्रकृतिलीनस्ययः परः समहेश्वरइत्यत्रअस्यैव प्रणवप्रकृ-तित्वावगमात् अथवामितरेपीतेर्वेत्यत्रमकारस्य प्रणवोत्पतिरः लुपात्रधित्वश्रुत्या तस्यप्रणवप्रकृति लीनस्येत्यत्रापि तस्यैवतत्-प्रणवप्रकृतित्वावगमात् मकारद्वारापि तन् निश्चयोऽस्त्विति चेन्नतयोरप्यनेक वाचकत्वस्मरणात्तदुच्चारण कालेतद्वाच्यवि-शेषाकृत्यस्फुरणाच्च सामान्यशब्दत्वोपपत्तेः कथंतर्हितन्निश्चय इति चेत् रामशब्दद्वारेतिब्रूमः जपतः सर्ववेदांश्चेत्यत्रसर्ववेद-सर्वमंत्र जपलब्ध फलतः तज्जपपुण्यस्य कोटिगुणाधिक्यो-

त्त्याविष्णोर्नाम्नां सहस्राणां तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमं-मत मित्यत्रापिकोटिशब्दस्थाने पाठात् बहुवचनान्तत्वाच्चसहस्र शब्दस्य कोटिशब्द पर्यायत्वोपपत्त्यातस्य भगवन्नामान्तरेभ्यः कोटिगुणाधिक्यावगमात् स्वभूर्ज्योतिर्मयो जीवत्वेनदेमों-यस्य रेफारूढ़ामूर्त्तयोरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेइत्यत्र तस्यसर्व-मंत्रप्रकाशकत्वप्रणवकारणत्वाकाराद्य द्वाराश्रयत्व रुद्रोपदेय त्व श्रवणात् प्रणवाकारकारणत्वेनापि तस्य सर्वमंत्र कारण-त्वोपपत्तेर्विषावादिवाचकाकारमकाराश्रयत्वे नापितस्यप्रण-वकारणत्वोपपत्तश्चेत्र्योमित्यस्यराममंत्रस्योंकार कारणत्व ज्ञापक तापिनीयश्रुतेः योवेदादौस्वरः प्रोक्तोवेदान्ते च प्रतिष्ठितः तस्यप्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः इत्यस्यवेदादिस्वरः ॐ कारः तस्योंकारस्यप्रकृतिः कारणं राममंत्रः षडक्षरस्तारक-संज्ञकस्तत्र लीनस्यसतः यः परं ॐ कारेण राममंत्र वाच्य-त्वेन सर्वोत्कृष्टः श्रीरामः समहेश्वरः इश्वराणामपीश्वरइत्य-र्थकत्वनिष्पत्तेरत्रापि वाक्येराममंत्रस्यैवोंकारकारणत्वसिद्धे-श्च तदुच्चारणसमानकाले तद्वाच्यविशेषाकृति स्फुरणाच्च तस्यसर्व वाच्यवाचकत्व श्रुत्या मूलकारणमुख्यवाचकत्वो-पपत्तेश्च तस्यराममंत्रस्य सर्वमंत्रकारणत्वेन तद्वाच्यस्य सर्व-मंत्रवाच्य कारणत्वोपपत्तेः धनुर्धर द्विभुजाद्या कृतिमांस्तद्वाच्य एवसर्वावतारी जगन्मूल कारणमितिनिश्चीयतां ननुमंत्रान्त-रेभ्यः स्यात्तदा धिक्यंयः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमित्ये-

तदक्षरं सर्वं तस्योप व्याख्यानंभूतंभव्यं भविष्यदिति सर्वमोंकार एवयच्चत्रिकालातीतं तदप्योंकार एवयच्छंद सामृषभो विश्वरूपः छंदोभ्योध्यमृतात्सं वभूवेत्यादि श्रुतिप्रकाशितसर्वोत्कृष्टत्यात् प्रणवात्कथं तदाधिक्यमुपपाद्यते काशीमृतप्राणिनः प्रतिप्रणवानुपदेशेतुनतदप कृष्टत्वंहेतुः किंतु वर्णत्रयत्राद्यान्प्रतितदनधिकारइति चेन्नयइदमथर्वं शिरो ब्राह्मणोधीततेनप्रणवानामयुतं जप्तंभवतीत्यादिश्रुतितः ससर्वमधीत इत्यादिश्रुततन्महत्त्वस्यापकृष्टत्वा व गमाज्जीवत्वेन नेदमोंयस्यइत्योमिति चा नयोर्वंह्वि बीजप्रणवकारणत्व कार्य्यत्वज्ञापकोपनिषद्वाक्ययोर्गुणोपसंहारन्यायेनमांडूक्यादि दृष्टप्रणवपरवाक्यैक वाक्यताकरणेनसर्वत्रतदाधिक्योपपत्तेः प्रणवस्य परत्वेसत्यपितत्रशूद्राद्यनधिकारत्वेनासौ लभ्यतयातदकृतार्थीकरणेन तदंशेप्रणवोत्कृष्टत्वस्यवैयर्थ्यात षडक्षरेतुप्रणवकारणे अत्र हिजन्तोः प्राणषूत्क्रामं मारोषुरुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे इति जन्तुमात्राधिकारत्वश्रुत्यातस्य सौलभ्येन सर्वजीव मोक्षप्रदत्वावगमात् परत्वसौलभ्योभयगुणवत्वेन गुणतोपि प्रणवाधिक्योपत्तेश्चप्रणव महत्व वाधकाथर्वशिर्षमहोपनिषद्वाक्यवत् षडक्षरमहत्व वाधक वचना श्रवणाच्चाशेषवेदसर्व मंत्रवीजभूतात्प्रणवादपि प्रणवबीजत्वादि गुणेन षडक्षरस्योत्कृष्टतोपपत्तेः न च छांदोग्ये द्वितीयप्रपाठके प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयीविद्यासंप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया

एतान्यक्षराणिसंप्रास्रवन् भूर्भुवः स्वरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्यो-ऽभितप्तेभ्यः ॐकारः संप्रास्रवत्तद्यथाशंकुनासर्वाणिपर्णानिसं तृणान्येवमोंकारेणसर्वावाक्संतृणा ॐकार एवेदं ँ सर्वमित्यत्रप्रणवस्य लोकवेदादिसारांशत्वश्रुतेर्ॐकारणकत्वमुपपद्यतेत्वया कथंतद्विरुद्धातदुत्तपतिरुच्यते वह्निवीजादित्यादिकमाशंकनीयं तस्यप्रणवस्यवह्निवीजविवर्त्तत्वेनतयोर्नामतो भेदप्रतीतावपिव स्तुतोभेदानंगीकारातहठत्वादिनंप्रतितुतेभ्योऽभितप्तेभ्य.ॐकारः संप्रास्रवदित्यत्रतस्यस्फुटंनोत्पत्तिः श्रूयतेनचानुत्पतितस्संदिग्धं हिततश्चत्रतुजीवत्वेनेदमोंयस्येत्यत्रस्फुटंवह्निवीजात्तदुत्पत्तिःश्रूयते इत्यसंदिग्धमिदंसंदिग्धासंदिग्धयोरसंदिग्धस्यवलीयस्त्वेनतदनु-सारेणेतरस्यनेतव्यत्वात् तेभ्यः ॐकारःसंप्रास्रवादित्यस्यतेभ्यो-भूर्भुवःस्वरि तितेभ्यॐकारःसंप्रास्रवतप्रादुर्वभूवेत्यर्थकत्वनिष्पत्तेः छांदोग्यवाक्यमपिनतस्यतत्कार्यत्वबाधकं किंचतत्रापिअभ्यत-पच्छ्रुतेः संप्रास्रवच्छ्रुतेश्चअभितप्ताश्मनः लोहोत्पत्तिवत्ॐकार-स्यव्याहृतिस्रवत्वेनतत्कार्यत्वोपपत्तेः यथाकाशीमरणान्मुक्तिः ऋतेज्ञानान्नमुक्तिरित्यनयोःपरस्पर विरुद्धार्थकत्वेनप्रतीयमान-योर्द्वयोरेक वाक्ताकरणेन काशीमरणे ज्ञानान्मुक्तिरित्य-यंनिर्विरोधोर्थो निष्पादितः पंडितैः तथारामतापनीयछांदोग्य-पठितयोः द्वयो श्रुत्योरेकवाक्यताकरणेन व्याहृतिद्वारावीजा-त्तदुत्पत्तिब्रूमः वस्तुतस्तुछांदोग्येपितत्रलोकवेदव्याहृतिप्रणवेषू-

१ नकारणं कश्चिदस्य अलाव कारणकः

त्तरोतरस्यै पूर्वपूर्वसारांशत्वेनतत्रतत्रतत्तद्व्याप्तिंनिर्दिश्ययथाशं- कुनेत्यादिनातस्यसर्ववागात्मकत्वेन सर्वरूपित्वेन च सर्वकार- णत्वं प्रकाशितंभवति उपनिषदंतरेपितस्यसर्वकारणत्वं श्रूयते- यत्रतुनश्रूयते तत्रापिसर्वशाखाप्रत्यन्यायेन तस्यप्रणवस्यतदुप- पद्यते अत्रोपनिषदितुतस्यवह्निवीजकार्यत्वंश्रूयते जीवत्वेनेद- मोंयस्यइत्योमितीति च तथाचसर्वासामुपनिषदामेक वाक्य- तायोग्यात् सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन गुणोपसंहारन्यायेन वाछां- दोग्याद्यासूपनिषत्सुजीवत्वेनेदमों यस्यइत्योमित्यस्योपसंहारेण- तत्रतत्रसर्वत्रसर्वरूपित्वात् सर्वस्यकारणमोंकारः ओंकारः ओं- काररूपित्वाच्चतत्कारणं वह्निवीजमित्यवगम्यते यद्यपिमितरे- पीतेर्वेतिश्रुतेः अकारोकारसहिततल्लय हेतुमकारात्मकप्रणव- कारणत्वेनवन्हिवीजावयवमकारस्य सर्ववागात्मकाकारोकार- लयस्थानत्वेन सर्वकारणत्वोपपत्तेः तद्वह्निवीजावयवस्याका- रस्यतु सर्ववागात्मकत्व श्रुत्यैवसर्वकारणत्वोपपत्तेः तयोरकार- मकारयोराश्रयत्वेनरेफस्य च सर्वमंत्रकारणत्वोपपत्तेः अक्षरा- त्मकस्यरामनाम्नः प्रत्यक्षस्यसर्वमंत्रकारणत्वनिष्पत्तेः कार्य- कारणांशत्वेनतज्जपफलांशत्वोपपत्त्यास्वरूपतः फलतश्चतस्य- मंत्रान्तरेभ्यः कोटिगुणाधिक्यमुपपद्यते श्रुतिस्मृतिभिः जीव- त्वेनदमोंयस्य ब्रह्मादीनांवाचकोयं सर्ववाच्यस्यवाचकः एतदे-

---

१ उत्तरोतस्याति वेदस्य लोकसारांशत्वे व्याहृति वेद सारांशत्वं प्रणवस्य व्याहृति सारांशत्वं तत्रैत्यर्थः

वोपास्यंज्ञेयंच यएतत्तारकंब्रह्मणोनित्यमधीते विष्णोर्नाम्नांसहस्राणां अनंताभगवन्मंत्राजपतः सर्ववेदाश्च सर्वमंत्राश्चपार्वति तस्मात्कोटिगुणं पुण्यंरामनाम्नैवलभ्यते इत्यादिभिः तथापितत् प्रत्यक्षरवाच्यनिर्णयावसरे अकारमकार वाच्यानामपि सर्वकारणत्वंरकारवाच्य तुल्यत्वेनप्राप्तंतद्वारणायरेफारुढ़ामूर्त्तयः स्युः-शक्तयस्तिस्र एवचेतिश्रुतिप्रवृतिः तथाचराचर वाचककारणानामकारादीनामप्याऽऽश्रयत्वेनरेफस्याशेषवाचक निदानत्वोपपत्तेः चराचरकारणानांसशक्तिकानां ब्रह्मविष्णुवादीनामपिकारणत्वोपपत्त्यारेफवाच्यस्यैवादि कारणत्वमुपपद्यते ननुवाचकोत्कृष्टत्वप्रदर्शनद्वारावाच्यपरत्वोपपादनेकोहेतुरि तिचेत्तयोस्तादात्म्यसंबंधः सोपिकुतोज्ञायतेउपपत्तिभिःयुक्तिभिःश्रुतिभिश्चतथाहि नामोच्चारणमात्रेणतद्वाच्यस्याभिमुखीभवनमन्यथा नुपपद्यमानं-तयोस्तादात्म्यभावंसूचयति नचतस्यपर्णादिवत् घृतादिवद्वाकारोदृश्यतेयेनस्ववाच्ये नावयवावयवीभावः आधाराधेयभावोवोपपद्यते नापिकृपादयादिशव्दोच्चारण समकालेतदाश्रयद्रव्यस्याभिमुखीभवनंदृयश्तेयेनतदृष्टांतेननाम्नोपिस्ववाच्येनसहगुणगुणीभावउपपद्यते यदितुकृपादयादिशव्दवांच्यानां गुणानांस्वाश्रयात्तादृद्रव्यात्स्वरूपतोभिन्नत्ववत् भगवन्नामवाच्यमपिकिंचिद्वस्तुभगवत्स्वरूपतः पृथकृश्रूयतेस्मर्यतेवातदाकृपादिशव्दानांस्ववाच्याश्रयपुरुषबोधनामकृपालुर्दलुः ज्ञानीशक्तिमानित्येवंमत्वंतप्रयोगवत्स्वस्ववाच्याभेदगतस्यभगवन्नामोपिभगवत्स्वरू-

पवोधनायमत्वंते नप्रयोगःस्यात् न च तथाश्रूयते स्मर्यतेवा न च तयोःसंबंधः उपपद्यते नाम्नःस्ववाच्यतःपृथक् सत्ताकत्वात् अतः कृपादिशब्दोच्चारणकालेतत्तद्वाच्यगुणानां झटितिबोधात्स्वस्ववाच्येनसहतेषांतादात्म्यभावोपपत्तिवत् भगवद्विशेष नामोच्चारण समकालेपितद्वाच्यविशेषस्यझटिति वोधात्तस्यापिस्ववाच्यविशेषणतादात्म्यभावः उपपद्यतेकिंचनृसिंहादिमंत्रानामनुष्टुभादीनां जगदुत्पत्तिहेतुत्वश्रवणादपिपरतत्व वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यभाव उपपद्यतेयदितुभगवत्स्वरूपावताराणां परस्परमभेदत्ववत्तत्तन्मंत्राणामपि स्वस्ववाच्येनाभेदो नस्यात्तदाकारणत्वस्यद्विनिष्ठत्वानुपपत्तेः तत्तन्मंत्राणांशव्दात्मकत्वेनजडत्वाच्च जगत्कारणत्वंस्वातंत्र्येणनोपपद्यते श्रूयतेच तयोरभेदः सीतारामौतन्मयावत्रपूजाविति श्रीरामोपनिषदिपादामात्राः मात्राश्चपादाइतिमांडूक्योपनिषदिवायुर्यथैकोभुवनं प्रविष्टो जन्येजन्ये पंचरुपोवभूवकृष्णस्तथैकोपि जगद्धितार्थं शव्देनासौपंचपदी विभातीति गोपालोपनिषदि च एकांग संगिनी गंगापावयेदखिलं जगत् अंगप्रत्यंग सुव्यापि नामकिं कर्त्तुमक्षमसित्यत्रत्यं अंगप्रत्यंग संव्यापीतीदं पदंस्व वाच्यांग प्रत्यंगाऽभेदत्वं गतंनामेत्ये तदर्थकं नतुतयोर्व्याप्य व्यापकभाववोधकमस्तीत्याशंकनीयं नाम्नो व्यापकत्वेन वाच्याधिक्योपपत्त्या स्वातंत्र्येण तत्रमूलकारणत्वप्रसक्तेः वाच्येपितद् व्यापकत्वेन परिछिन्नतयाविनाशित्व प्रसक्तेश्चरामत्वत्तोधिकं नामयदुक्तंवपु

मांस्तरेत विनापिसेतुर्निर्वाणमपारं भवसागरमित्यादि वचनानि तूपायत्वमात्रेनाम्न आधिक्यद्योतकानि तदुच्चारणेसर्वाधिकारात् सर्वसुलभत्वाच्चतस्य नाम्नः तदपितन्महत्वं वाच्य सम्बन्धकृतं न तु स्वाभाविक मिति यन्नामसंसर्ग वशात् द्विवर्णौ नष्ट स्वरौमूर्द्धिन्गतौ स्वाराणांतद्रामपादौ हृदयेनिधाय देहीक कथनोर्ध्वगतिं लभतेति वचनादवगम्यते तत्तुरामनाम्नः स्ववाच्यांगप्रत्यँगाभेदत्वं स्फुटयामास भगवान्पार्वतीपतिः तेजोरूप मयोरेफः श्रीरामांवककंजयोरित्यादिनाश्रुतीरप्याह तथैवब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्याइत्युपासितव्यमित्येषातदेवं निश्चितस्ववाच्य तादात्म्यभावस्य श्रीरामनाम्नो भगवन्नामान्तरेभ्योपिवहु सहस्त्रगुणाधिक्य श्रवणमन्यथानुपपद्यमानं स्ववाच्यस्य तत्तन्नाम वाच्येभ्यः सहस्त्रगुणाधिक्योपपादनद्वारशेषावतारांशित्वेनतत्तत्कारणत्वंवोधयतिश्रूयतेपि च तत्तस्यब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादाविति कारणस्य स्वाशेषकार्यरुपित्वेन युगपदशेषकार्यतुल्यत्वोपपत्तेः कार्यान्तरोत्पादनसामर्थ्येन तदाधिक्योपपत्तेश्च तथोपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादि श्रुत्यातत्कारणत्वावागमाच्च 'विष्णोर्नाम्नां सहस्त्राणां तुल्य एष महामनुः । विष्णोरेकैकं नामैव सर्ववेदाधिकं मतं ॥ तादृङ्नामसहस्त्रैस्तु रामनाम समंमतं । अनन्ता भगवन्मन्त्रानानेनतु समाकृता ॥ वैष्णवष्वपिमन्त्रेषु राममन्त्राः फलाधिकाः जपतः सर्ववेदाश्च सर्वे मन्त्राश्च पार्वति ॥ तस्मात्कोटि गुणं

पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते। श्रीरामस्यकलांशाद्वै अवताराभवन्ति हि कोटिकोटिश्च कार्यार्थे सिन्धौवीचीवत्वैमुनेरित्यदिस्मृतीनां युक्त्यानुगृहीतश्रुतिमूलकत्वागमात् तत्प्रतिपा द्यभतःश्रीरामः सर्वरूपीतत्तादवसरेतत्तद्रूपविशेषप्रकाशपूर्वकं तत्रतत्राविर्भूयता नि तानि कार्याणि कुर्वंस्तांस्तान्गुणांश्चप्रघटयन तत्तत्क्रिय:-गुणानामः सन् तत्रतत्रोपनिषदि स्मृतौच तथातथागीयते इत्य शेषवेदकारणवाक्यानामेक वाक्यतायोग्यादप्यवगम्यते तदेवं स्वस्वोपनिषदिभगवद्विग्रहां तरपरावतारित्ववचनाश्रवणात्क्व-चिछ्रुतस्यापि तथाविधवचनस्य प्रवलश्रुत्यन्तरविरोधेनार्थान्तर परत्वोपपत्तेः पुराणादिश्रुतस्य तत्तद्विग्रहपरस्यावतारित्व वच-नस्य श्रुतिमूलकत्वोपपादनायतदेव वचनं पक्षीकृत्यतेन वि-मतमिदंवचनं श्रुतिमूलकंशिष्टप्रणीतत्वात्मंत्रादिप्रणीतवाक्य-वदित्येवमनुमितायां तन्मूलश्रुतावपितथैवावतारान्तरपरावता-रित्व वचनैरनुमितानांतन्मूलश्रुतीनांवहुत्वाद्वव्हवतारिपरत्वेन-परस्परंविशंवादितयासर्वासांतासामप्रमाणत्वोपपत्तेस्तादनुमापक-पुराणादिवचनानांतुप्रत्यक्षश्रुतिविशंवादित्वेनानाशिष्ट प्रणीत-वाक्यवदप्रमाणत्वे वाच्येपि शिष्टप्रणीतत्वेन सर्वथाऽप्रमाणी-कर्तुमनर्हतयातत्रतत्र स्वरूपविशेषेरुच्युत्पादनायतत्कारणभेद-दृष्ट्याकार्यवि ग्रहस्याप्यवतारित्वमुक्तमित्येवं तादृशवचनाना-मर्थान्तर परत्वेन नेतव्यत्वात् पुराणादिश्रुततत्तद्विषय कावतार-त्ववचनानांतुश्रुतिमूलकत्वेन यथाश्रुतार्थकत्व निष्पत्तेःश्रीरामस्य

तुस्वोपनिषदि सर्वरूपित्व सर्वशब्दवाच्यत्व श्रवणात्तदवता-
रित्वपरपुराणादि श्रुततन्निष्ठान्यावतारत्व परवचनानांतु वेद
मूलकत्वदर्शनाय तान्येववचनानि पक्षीकृत्योक्तानुमाने नानु-
मितायाः श्रुतेस्तुक्लृप्त कल्पितयोः क्लृप्तस्यबलीयस्त्वादि-
तिन्यायेनब्रह्मणो रूपकल्पनेतिस्वोपनिषत्प्रसिद्ध तदवतारित्व
परश्रुतिविरुद्धार्थ कस्यचतादृशवचनस्या शिष्टवचनवदप्रमा-
णत्वे वक्तव्येपिशिष्टप्रणीत वाक्यत्वेन सर्वथा प्रमाणीकर्त्तुम-
शक्यतयामुख्यार्थत्यागेनार्थांतर परत्वेनेतव्यत्वात नायं राघ-
वोमनुष्यः किंतुविष्णु नारायणाद्यवतारत्वेन परमेश्वर इत्येवं
तत्रत्य प्रातीतिक मनुष्यत्व देवतांशत्वादि बुद्धिनिवृत्यर्थ कत्वे
नार्थांतर परत्वोपपत्तेः यत्तस्य सर्वावतारित्वेन सर्वशब्द वाच्य-
त्वेनानंत रूपित्वेनच चरममंत्रेषु विष्णु नारायण वासुदेव पर-
ब्रह्मपरमपुरुष मत्स्यकूर्मादिरूपित्वं शिवादिरूपित्वंच श्रूयतेते-
नतत्तद्वाचकत्वावच्यत्वंचोपपद्यते तस्यतेनयत्तस्य सर्वोपनिषच्छ्रु-
ताशेष कारण वाक्यप्रतिपाद्यत्वं प्रतिज्ञायते समुपपाद्यते वात-
त्सर्वमुपपन्नंतरं क्वचिद्ब्रह्मशब्दो जीवपरः क्वचित्प्रकृतिविषयकः
क्वचित्तु नृसिंहोभवतिकृष्णाःपरंब्रह्मनारायणः परंब्रह्मेत्यादौतत्त-
च्छब्दविशेषणीभूयतत्तद्विषयिक प्रातीतिक नृसिंहत्वमनुष्यत्व-
मत्स्यादि जलनिवासी जीवांतरीयबुद्धि निरासार्थकः क्वचि-

१. परश्रुति विरुद्धवादित्वेनाप्रमाण्यस्योपपत्तेः श्रुतिमूलकस्य रामनिष्ठ-
सर्वावतारित्व ।

स्वातंत्र्येण सर्वकारणत्वबोधकः ब्रह्मणोरूप कल्पनेत्यादीह रिस्तनुभाः ब्रह्मतन्नखज्योतिर्ब्रह्मेत्यादि वाक्यगतस्तु ब्रह्मशब्दो- योग्यवृत्त्या तत्तदनुभासः तन्नखज्योतिश्च व्यापकत्व बोधकः सर्वंखल्विदंब्रह्म ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति आनंदोब्रह्मब्रह्मवाइदमग्र आसीतब्रह्मविदाप्नोति परंसत्यंज्ञा- नमनंतं ब्रह्मयो वेदनिहितं गुहायां सोश्नुतेसर्वान्कामान् सह- ब्रह्मणाविपश्चिता उपासकानांकार्यार्थं ब्रह्मणोरुपकल्पनेत्यादि सर्वोपनिषत्कारण वाक्यगत ब्रह्मशब्दाभिहितस्य हरि विष्णु- नारायण कृष्णादिरुपिणः स्वावस्थाविशेषहरि कृष्णादिनख- ज्योतिष्ट्वाद्यनुपपत्तेरित्यतः कारणवाक्यगतो ब्रह्मशब्दः सामा- न्यशब्दत्वात रामशब्दमहत्ववच्छब्दांतर महत्वाश्रव- णादस्मृतेश्चोपक्रमादि लिंगपशुछागन्येननापि चतस्य श्रीरामपरत्वोपपत्तेश्च सर्व शब्दवाच्यस्य सर्वरूपिणः श्रीरा- मस्यैव वाचकोनान्यस्य मूलकारणस्य बहुत्वानुपपत्तेरि- त्युक्तं तत्र तत्रेत्यव ध्येयं महद्भिः विशेषतः किं सरूपः श्रीराम इत्यपेक्षायां चिन्मय इति स्वयमेवाह श्रुतिः चिन्मयेऽस्मिन्नि- त्यादिना चिन्मयेइत्युपक्रमात् चिन्मयस्या द्वितीयस्येति धृत्वा व्याख्यान निरतश्चिन्मय परमेश्वर इति यत्परं ब्रह्मरामचन्द्र- श्चिदात्मक इत्याद्यभ्यासात्परं ज्योतिः स्वरूपिणाय: सच्चिदा- नन्दाद्वैतैक रसात्म्येत्युपसंहाराच्च तस्य चिन्मयत्वस्य व्यापक- त्वादयोवोगुणाः सन्ति तत्रव्यापकत्वेन चिदचिद्वस्तुमात्रं प्रवि-

श्यतत्तन्नियमनेन तस्य सर्वस्वामित्वं कारुण्येन वात्सल्येन चाविद्यापर्यंत स्वभक्तदुःखहारित्वादीन् जनाश्रयार्हत्वं च ब्रह्मादिदुर्दर्शस्याप्यत्राविर्भावेन सकलपामरजन्तुनयनविषयतांगत्वात परत्वेसतिसौलभ्यं चाप्युपपन्नतरमित्यशेष चिदचित्स्वामीपरविभूत्यधिपति रतिकारुण्येन सर्वजीवोद्धारायलीलाविभूतौ श्रीमदयोध्यायां चक्रवर्तिनरेन्द्र गृहेस्वाविर्भावेन स्वकीयं परविभूतिसर्वाधिपत्यमनुमापयन् पुनः गुहवानरर्क्षराक्षसादिभिःसहमित्रत्वकरणेन स्वकीयमनालोचित विशेषाशेष लोकशरणयत्वं प्रकाशयन् तत्तद्विरोधिनिरासेन स्वाश्रितान्सुग्रीवादीन् सुखयन् तद्दोषांश्चापश्यन् स्वाश्रिताभिलाषपूरकत्वं कृतापराधस्याप्यनुपेक्षत्वं द्योतयन्स्वर्गारोहण समयेऽतिनीचानामपि प्राणिनां सरय्ववगाहनपूर्वकं स्वसाकंस्वधामप्रापणेनेदानींतनानां नीचानामपि स्वभक्तानां स्वपरधामाधिकारित्वं तत्तद्देहावसाने च तत्तद्धार्दपुरुषरूपेण स्वस्य सुषुम्नाद्वारतेषां स्वपरधामप्रापकत्वं च सूचयन्सर्वेषां जीवानां सर्वदा स्वप्राप्तये ब्रह्मरुद्रादि स्वसम्प्रदायद्वयं प्रवर्त्त्य तदानीं तनैः स्वदेशीयैः सहस्वधामगतत्रानीतीममर्थं प्रकाशयन्त्यः श्रीरामतापनीय श्रुतयः ध्यादौव्यापकत्वादि गुणावच्चिन्मयतत्वस्य श्रीदशरथगृहाविर्भावानन्तरं विद्वद्भिर्वशिष्ठादिभिः तद्गुणाकर्ष प्राकट्य हेतुकंतस्यचिन्मयस्यरामेतिनाम भुविप्रकटन्नंपौराणिक

---

१. ब्रह्मादिदुर्दर्शादेरस्यहेतोरग्रे उपपन्नतरेन्वयः

तदवतारत्वोक्तोहेतुं सूचयंत्यस्तदन्तर मनादि सिद्धसत्यानंद-
चिदात्मक तत्स्वरूपाभिधायकत्वेन रामनाम्नो नादि सिद्धत्व-
प्रकाश नद्वारातद्वाच्यस्यसर्वावतारित्वं सूचयित्वा पुनस्तदेव-
सूचितंतद्द्वैविध्यं स्फुटयामासुः चिन्मयेन्नित्यारभ्य कल्पितस्य
शरीरस्यतस्यसेनादिकल्पनेत्यंताश्रुतयः ॥

चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौ जातेदशरथे हरौ ।
रघुकुलेखिलंराति राजते यो महीस्थितः ॥१॥
स राम इतिलोकेषु विद्वद्भिःप्रकटी कृतः ।

अत्रायमन्वयः रघोः कुलेदशरथविषये महाव्यापकत्वा-
दिगुणवत्यस्मिन् चिन्मयेपरत्वेरामाख्ये परे ब्रह्मणिजातेप्रादु-
र्भावेसतिभक्तानामनुग्रहार्थमितिशेषः योमहीस्थितः सन्-
भक्तानामखिलंरातियश्चमहीस्थितः सन्राजतेसविद्वद्भिर्लोके-
षुरामइति प्रकटीकृतइत्यन्वयः अत्रचिन्मयस्याद्वितीयस्य
चिन्मयः परमेश्वरः रामचन्द्रश्चिदात्मकइत्यादिषुतद चिन्मयपद-
भ्यासात्चिन्मयं ज्योतिर्मयंस्वप्रकाशम्परं तत्वमेवै तदुपनिषत्प्रति
पाद्यमतस्तद्वाचकमेवचिन्मयइतिपदं विशेष्यं नेतरे हरिमहा-
विष्णुपदे तथाभूतेतयोस्तथाभ्यासादर्शनात् एकस्मिन्वाक्ये-
बहुपदानांविशेष्यत्वानुपपत्त्या तयोर्व्यापकत्वादि गुणपरतया
तद्विशेषणत्वे नापिसार्थकत्वोपपत्तेः ननुअस्तुचिन्मयंपदं महा-

---

१. विशेष्यं ।

विष्णुहरिपदेमुख्यनामपरेस्तः इमेतुइतिचेन्न इति रामस्यरामाख्याभुविस्यादित्यस्यां रामस्यैवावतारिणः भुव्यवतीर्य्यदाशरथित्वं प्राप्तस्यतद्गुणकर्मनिमित्तापि रामाख्याभुविस्यादित्यर्थिकायाः श्रुतेविरोधात् रमंतेयोगिनोनंते सत्यानंदेचिदात्मनि इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते इति तत् मुख्यनामपरोत्तर तन श्रुतिविरोधाच्चबहूनामेक वस्तु मुख्यनामत्वानुपपत्तेश्चतर्हितद्वहुषुगुण नामस्वनयोर्मुख्यत्वसूचके इमेइति चेन्नेदमप्युपपद्यते तयोः तद् व्यापकत्व दुःखहरत्वादि गुणद्वारातद्वाचकत्वेन तद्गुणनामत्वोपयतावपितेषुतन्मुख्यत्वानुपपत्तेः तत् कुतः रघुकुलेखिलंरातीत्याद्याभिः रामपदस्यैवतद्गुणनामप्रकाशनेन तद्गुण नामस्वपि तस्यैवमुख्यतासूचना त्तदपिकुतो ज्ञायते इति चेत् वैष्णवेष्वपिमंत्रेषु राममंत्राःफलाधिकाः लौकिकावैदिकाशब्दाः ये केचित्संतिपार्वति, नामानिरामचन्द्रस्यसहस्रं तेषुचाधिकं एकैकरामचन्द्रस्य नामसर्वाधिकंमतं सहस्रनामफलदंसर्वाभीष्टप्रदायक मित्येवंवेदार्थज्ञैः शि[1]ष्टैस्तन्नामांतराणामपि विष्णवादिनामभ्यसहस्रगुणाधिकत्वस्मरणात्तस्मादनंतरश्रुतिभिःरामपदस्यद्विविधिनिरुक्त्या तस्यैवगौणमुख्यभेदेनतद्द्विविध नामत्वस्फुटीकरणात प्रथमयाश्रुत्यातन्नामधेयप्रकाशनं विनैवचिन्मयवस्तुनः श्रीदशरथविषये

१. वेदप्रमाणाभ्युपगन्तिरित्वं शिष्टत्वं फलसाधनानांशेभ्रान्तिरहितत्वं शिष्टत्वं वा।

आविर्भावोज्ञापित एव तदुपबृंहकैःशिष्टैरपितद्विशेषनामप्रका-
शनं विनैव परतत्व पर्यवसित सामान्यशब्दैस्तदाविर्भावत्व-
ज्ञापनात् । सूच्चस्थेग्रहपंचकेसुरगुरौसेंदौनवम्यांतिथौलग्नेकर्क-
टके पुनर्वसुयुते मेषंगतेपूषणिनिर्दग्ध्वं निखिलाः पलाशसमिधो
मेध्यादयोध्याऽरणे राविर्भूतमभूतपूर्वविभवं यत्किंचदेकं मह ॥
इति वेदवेद्यपरेपुंसिजाते दशरथात्मजे इति च ‘ सासित्तूण
धनुर्वाणपाणिं नक्तं चरांतकं । स्वलीलयाजगत्रातुमाविर्भूत
मजंविभूमि ” तिच ‘चैत्रमासेनवम्यांतुशुक्लपक्षेरघुद्वहः ।
प्रादुरासीत्परं ब्रह्मपरं ब्रह्मैवकेवल ’ मितिचेत्यादिवाक्यगतैः
रेकं महः परपुंस अजविभ्वादिभिः सामान्यशब्दैः महाविष्णु
हरिपदेतुचिन्मयपदविशेषणभूते तत्र महाविष्णुपदं चिन्मयस्य
सर्वव्यापकत्वेना शेषचिदचिन्नियामकत्वेन सर्वस्वामित्वं चिद
चितोरत्वर्थाच्छेषत्वं सूचयित्वास्वगत महदिति विशेषणेन-
चिद्रूपव्यापकेभ्योविष्णवादिभ्योपितंव्यावर्त्त्य तन्मूलकारण-
त्वं वोधयतियत्तूक्तमाकाशादीनां व्यावर्त्तकं तदिति तन्नोपप-
द्यतेतेषां जडानां चिन्मयपदेनैव व्यावृत्तेः श्रूयतेहि महाविष्णु
पदस्य तद्व्यापकत्वगुणद्वारापरमेश्वरपरत्वं नृसिंहतापनीयोप-
निषदि अथकस्मादुच्यते महाविष्णुरिति प्रथमस्य प्रतिवच-
नेयत्स्वमहिम्नासर्वांल्लोकान् व्याप्नोति व्यापयतिस्नेहो यथा
पलपिंड मोतंप्रोतमनुप्राप्तं व्यतिशक्नोति व्याप्यतेयस्मान्न-
जातः परोन्योस्तिय आविवेशभुवनानिविश्वायस्मादन्यन्नपरं

किंचनास्ति प्रजापतिः प्रजयासंविदानस्त्रीणि ज्योतींषिसच-
तेसषोडाशीतस्मादुच्यते महाविष्णुस्त्वियत्रयेन विश्वव्यापक-
त्वेन श्रीनृसिंहे महाविष्णुः शब्दः पर्यवसितः तद्विश्व-
व्यापकत्वं तु श्रीराघवस्यात्रैवश्रूयते विश्वव्यापी राघवो
स्तदानी मन्तर्दधे इति हरिरितितु विशेषणमविद्याप-
थंत स्वभक्त दुःखहरत्व परं तथा च महाविष्णुपदेन
तस्य सर्वव्यापकत्वेन सर्वनियंतृतयासर्वस्वामित्वं हरिपदेन
स्वभक्तदुःखहरत्वेनाश्रयार्हत्वं चिन्मयपदेन प्राकृतशरीर हि-
त्वंरघुकुले दशरथे चिन्मये जातेइत्येतैः स्वनित्यविग्रहेणैवा-
त्राविर्भावत्वं तेनावतारिणः सतः एवतस्यावतारत्वं ज्ञापितंभवति
ननुमहाविष्णौ जातेइतिश्रुतेः यज्ञेविष्णुः सनातनः इतिस्मृते-
श्च महाविष्णुपदवाच्य एवात्र राघवत्वेनाविर्भूतइ तिचेन्नत-
थैवहरौ जातेइतिश्रुतेः अवताराह्य संख्याताहरेः सत्वनिधे र्द्वि-
जाइति स्मृतेश्चहरिरेवराघवत्वेनाविर्भूत इति वचन प्रसक्त्या
द्वयोरपिवाक्ययोः परस्परविरोधेन तदन्यतरस्यापि स्वार्थ परत्वा
नुपपत्तेः नापितौद्वौमिलित्वा रामरूपत्वं गता वितिवाच्यं चिन्म-
येस्मिन्नितिकारणा परैकवचनविरोधात् नापि महाविष्णुहरिश-
ब्दयोः पर्यायवाचिनोर्वाच्यएक एवचिन्मयो दशरथे जातइति-
वाच्यं तथा सत्यन्य तरपदोपादानेनार्थ सिद्धत्यापदांतरोपादा
नस्यैवयर्थ्यात् नाप्युप निषत्पूर्व परवाक्यार्थ विचारेणापित
दन्यतरस्य तत्कारणात्व मुपपद्यते चिन्मयेस्मिन्महाविष्णा वि-

त्यस्याः उत्तरत्र अत्रत्यं चिन्मयत्वं चिन्मयस्य इत्यनूद्य इति रामपदे नासौपरंब्रह्माभिधीयते इति परब्रह्मवाचक रामपद पर्यायस्य ब्रह्मपदस्योपादानात् चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मण इति यदितु तत्र महाविष्णो हेर्र्वा राघवकारणत्वं श्रुत्यभिप्रेतंस्यात्तदा तत्रापि ब्रह्मपदस्थाने महाविष्णुपदस्य हरिपदस्यवापाठः स्यात् नतु ब्रह्मपदस्य किंच इति रामस्य रामाख्या भुविस्यादितीदमेकस्यैव चिन्मयतत्वस्यावतारीदशायामवतारदशायांचरामनामकत्वप्रकाशक श्रुतिवचनं तथातत्तइतिगौणमुख्यरामनामविभक्तृ वचनोत्तरतनंच श्रुतंरामशब्द निष्ठपरब्रह्माभिधायकत्वं चोभेन्यथानुपपद्यमानेमहाविष्णुहरिशब्दयोर्व्यापकत्वाद्युक्तगुणपरत्वेन तद्गुणनामत्वं सूचयतः मूल कारणत्वस्यैकनिष्ठत्वेनतन्मुख्यवाचकत्वस्याप्येक निष्ठतोपपत्तेः तदपि सच्चिदानंदार्थकराम शब्दनिष्ठमितिइतिरामपदे नासौपरं ब्रह्माभिधीयते इत्यत्ररामपदस्य परब्रह्माभिधायकत्व वाचकत्व श्रवणात् ततोहि यत्परं ब्रह्मरामपदेनाभिधीयते तस्यैव रामाख्यस्य चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पनोपासकानां कार्यार्थमित्येवं द्वयोः श्रुत्योरन्वयनिष्पत्तेः रामपदस्यैवपरब्रह्म मुख्यवाचकत्वसिद्धेः तदेवसर्ववाच्यस्य वाचकजीवत्वेनेदमोंयस्येत्यादि ऋग्भिः विश्वरूपस्यतेराम विश्वेशब्दाहिवाचकाः तथापि रामनामेदंविश्वेषांवीजमव्ययमित्यादिस्मृतिभिश्चस्फुटीकृतं भवति यदित्वत्रमहाविष्णुहरिशब्दयोरन्यतरस्य भगव-

न्नामांतरस्यकस्य चिद्वाचिन्मयपरतत्वमुख्यवाचकत्वं श्रुत्यभि-प्रेतंस्यात तदा अथ ततत्व इतिद्विविध नाम विभक्तृवचनानंतरं परतत्वमुख्यवाचक निरुक्ति परमित्थंवाक्यंस्यात् वेवेष्टिसकलं यस्माच्चिदचिदात्मकं जगत्तस्माद्विष्णुपदेनासौ परंब्रह्माभिधी-यैते इतीत्थं वा नतु रमंतेयोगिनोनंते सत्यानंदे चिदात्मनि इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते इतीदंवाक्यंभवेत् अवतारपर रामशव्दनिरुक्ति परमिदंवाक्यमिति चेन्न यतः चिन्मये स्मिन्-जाते दशरथेइतीदमवतारपरं वाक्यंश्रूयते अवतार नामनिरु-क्तिपराणि अथतत्वतइत्यतः प्राक्तनानिरघुकुलेखिलंरातीत्या-रभ्यतथा रामस्यरामाख्याभुविस्यादित्येतदंतानि च श्रूयंते त-स्माद्राघवगौण मुख्यनाम प्रकाशक अथतत्वतइतीदं वचनंस्वो-त्तरतन वाक्यनिरुक्तस्य रामशव्दस्यचिन्मय परतत्व मुख्यवाच-कत्वं निवोध्यस्वपूर्वतन वाक्यनिरुक्तस्य रामशव्दस्य तद्गुण-क्रियाद्वारातत्परत्वेन तद्गौणनामत्व सूचनवततन्नामांतराणा मपिगौणत्वंसूचयित्वोपक्रमदृष्टयोर्महाविष्णु हरिशव्दयोरपित-द्व्यापकत्वादिगुणार्थकत्वेन तद्गुणनामत्वंसूचयतीत्यवगम्यते ननुरघुकुलेखिलंरातीत्यादि ऋग्भिस्तद्गुण कर्मद्वारा रामशव्द स्यदाशरथि परत्वज्ञापनवत् रमंतेयोगिनोइतीयमपि ऋक्सच्चि-दानंदात्मक परब्रह्माभिधायकस्य रामशव्दस्य दाशरथिपरत्व

---

१. इतियस्माद्दुःखम विद्यादि भक्तानां हरतिस्वयंतस्मा द्धरिपदे नासौ-परं ब्रह्माभिधीयते।

सूचनेनतस्य चिन्मयपरब्रह्मत्वंप्रकाशयति नतुतन्निष्टावतारि-
त्वं नवोपक्रमगतमहाविष्णुहरिशब्दयोः परब्रह्मवाचकत्वंवारय-
तिनारायरण कृष्णादिपरवाक्यवत् यथानारायणादि पराणिवा-
क्यानि नारायणादिशब्दानां परब्रह्मपरत्वं वोधयन्ति नतु वि-
ष्णावादिशब्दानां तत्परत्वं वारयंतितद्वदितिचेद्भ्रांतो भवानत्रय-
तोनास्माभिर्महाविष्णावादिशब्दानां परब्रह्मपरत्वं निवार्यतेकिं-
तु सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दाभिधीयमान सच्चिदादिस-
मस्त वाचकत्वा श्रवणेनतेषां ब्रह्मतादात्म्ये न साक्षाद्यत्तन्मुख्य-
वाचकत्वं तन्निवार्यतेननतु तद्व्यापकत्वादि गुणद्वारातत्पर त्वं-
तद्द्वारातेषां तत्परत्वस्येष्टापत्तेः तत् कुतः वाच्यैक वाचके-
ष्वेकस्यैव मुख्यवाचकत्वोपपत्या वहूनां शब्दानांमूलकारणैक-
मुख्यवाचकत्वानिष्पत्तेः सूचयंतिहि रमंतेयोगिनः जीवत्वेनेद-
मोंयस्यइत्योमिति च ब्रह्मात्मकाइत्याद्याः श्रुतयःब्रह्मशब्दश-
व्दितसत्यादि समस्त वाचकत्वेन ब्रह्मतादाम्यप्राप्तत्वेन च सर्व-
शब्दकारणप्रणव कारणत्वेन च रामशब्दस्य तन्मुख्यवाचकत्वं-
किंचकंठतोपि वदति तस्य सर्ववाच्यस्य वाचक इति श्रुतिःअतो
मुख्यवाचक मुख्यवाच्यस्य तद्गुणकर्मार्थक शब्दवाच्य विष्णु-
हर्याद्यवतारत्वानुपपत्तेरुपक्रमदष्टे महाविष्णुहरिपदे तद्व्यापक-
त्वादिगुणपरत्वेननीत्वा शब्दांतरवाच्यस्य तदवतारित्व निर-
स्तं इतोप्युपपद्यतेततृयतोऽथतत्वतः इत्यस्य पूर्वतनानिवाक्या-
नि रामशब्दस्यात्र रघुकुल आविर्भूत चिन्मयतत्वगुणकर्मार्थ-

कत्व सूचनद्वारातद्गुणकर्ममात्रवाच्यत्वेनतस्य दाशरथेरवता-
रत्वं सूचयंतितदुत्तरत्यं च वाक्यमनादि सिद्धिसच्चिदानंद स्व-
रूपाभिधायक रामशब्दवाच्यस्यैव तदवतारित्वं सूचयित्वा
शब्दांतर वाच्यस्य तदवतारित्वं वारयति अन्यथातदुत्तरतन
वाक्यं महा विष्णु हरिशब्दान्यतर निरुक्तिपरं भूत्वा तदन्यतर
वाच्यस्य दशरथात्मजावतारिवं सूचकं स्यात् नहितस्य तदन्य-
तर निरुक्तिपरत्वं श्रूयते अपितु रामशब्द निरुक्तिपरत्वमेवा-
तो यथोक्तंमंतव्यं वस्तुतस्तु चिन्मयेस्मिन्महाविष्णावि-
तीयं ऋकूचिन्मये महाविष्णौ हरावितिपदैरेतैर्दाशरथेः केवल
मनुष्यत्वं निवार्य्यपरतत्वावतारत्वं वोधयति तथा रामस्य रामा-
ख्याभुविस्यादितीयं रामाख्यस्यैव परस्य ब्रह्मणोदाशरथि रामा-
वतारि त्वं ज्ञापयित्वामहाविष्णुहरि पदवाच्ययोस्तदवतारि त्वं-
निवार्य्यतयोर्महाविष्णु हरि पदयोस्तद्गुण कर्मार्थकत्वेन तत् रा-
माख्यगुणनामत्वं वोधयतिरमंतेयोगिनोनंते सत्यानंदे चिदा-
त्मनि इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयते इतीयंचसत्यानंदचि-
दात्मक परब्रह्मभिधायकरामपदवाच्यत्वेन तस्यैवदाशरथेःपरस्व
रूपत्वंसर्वावतारि त्वं सर्वनिदानत्वं च ज्ञापयति कस्यापिपर-
ब्रह्म व्यतिरिक्तस्यततश्रेष्ठत्वानुपपत्त्या सर्वावतारि त्वसर्वकार-
णत्व परस्वरूपत्वानिष्पत्तेः किंचोपनिषदंतराणि नारायणा-
दीनां शिवादीनां च तत्तद्वाचकानां च जगदुत्पत्यत्यादिहेतु-
त्ववोधयंति नतु तेषांतद्वाचकानां च सर्वावतारि त्वं प्रणवादि-

कारणत्वं च श्रीरामतापिनीयेयमुपनिषत्तु रमंतेयोगिनोऽनंते-
स्वभूर्योतिर्मयोनंतरूपीस्वेनैव भासतेजीवत्वेनेदमोंयस्यरेफारूढा
मूर्त्तयःस्युः सर्ववाच्यस्य वाचकइत्योमितिचब्रह्मात्मकाः सच्चि-
दानंदाख्याइत्युपासितव्यं एतदेवोपास्यमितिज्ञेयमिति चेत्यादि
कारणपरवचनैः रामशब्दस्य स्वतः सिद्धत्वस्वप्रकाशत्व प्रणव-
कारणत्व सर्वाक्षरकारणाकारमकाराश्रयत्वसच्चिदानंद ब्रह्मवा-
चकत्वतादृश ब्रह्मात्मकत्वतदेकोपास्यत्व ज्ञेयत्वप्रतिपादनद्वारा
शेषभगवन्नामसुख्यत्वंसूचयित्वा सर्ववाच्यस्यवाचक इति कंठ-
तोपितदुक्त्वातेनैवतद्वाच्यस्य सर्वावतारित्वं सूचयित्वाउपासका-
नांकार्य्यार्थंब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिनाकंठतोपितदुक्त्वापुनरत
द्गतशंकानिवृत्तयेचरममंत्रैस्तत्सर्वरूपित्वबोधनेनतस्यएकस्यैव-
तत्तद्विष्णवादिरूपेणाभासमानत्व लक्षणं सर्वावतारित्वंप्रका-
शयामासयस्माच्चचिन्मयेस्मिन् महाविष्णौजातेदशरथे हरावि-
तिप्रथमस्यैवर्चा दशरथात्मजस्यचिन्मयपरतत्वावतारत्वेन पर-
ब्रह्मत्वंस्फुटमुक्तंभवति तस्मादुपपद्यते रमंतेयोगिनइत्यस्याऋ-
चःरामशब्दस्यसच्चिदानंदार्थकत्व परंब्रह्माभिधायकत्वप्रकाश-
नेनतद्वाच्यनिष्ठावतारित्वसूचकत्वं नतुप्रथमर्क्स्फुटीकृतस्य-
तत्परब्रह्मावतारत्वस्य सूचकत्वं प्रकाशकत्वंवास्फुटार्थस्यपुनः-
प्रकाशत्वसूचनत्वानुपपत्तेः द्विविधरामशब्दयोरवतारपरत्वेनस-
मानार्थकत्वे तद्विभक्तृवचनस्याथतत्वतइत्यस्यवैपर्थ्यापत्तेश्चा-
तोमहाविष्णवादि शब्दानांतद्गुणार्थकत्वेनतन्मुख्य वाचकत्वा-

नुपपत्तेर्नतद्वाच्यस्यात्रावतारित्वमुपपद्यते नन्वत्रैवोपनिषदिचि-
न्मयोस्मिन्महाविष्णौ जातेइतिमहाविष्णोर्रघवत्रावतारित्वोपक्र-
मातब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यादिनातत्फुटीकरणात् ॐतत्सत्यंपरं-
ब्रह्म रामचन्द्रइत्याद्यभ्यासात् विश्वाधारंमहाविष्णुंमनसासं-
स्मरनब्रह्मा तुष्टावेत्युपसंहाराच्च तत्रतुष्टावेतिवचनेनश्रीरामसर्व-
रूपित्वपरचरममंत्राणां तत्स्तुतिमात्रपरत्वोपपत्तेश्चमहाविष्णो-
र्हरेर्वाराघवावतारित्वं राघवस्यतुजाते दशरथेइतिमहामहावि-
ष्णावातारत्वोपक्रमात रघो कुलेखिलंरातीत्यादिनातदभ्यासात्क-
ल्पितस्यशरीरस्यतस्यसेनादि कल्पनेति तदवतारत्व परवाक्य-
तश्च विश्वव्यापीराघवो यस्तदानीमन्तर्दधे शंख चक्रेगदाब्जे
धृत्वेत्युपसंहाराच्च तदवतारत्वंस्फुटमवगम्यते इतिचेन्नैवंवाच्यं
अस्या एवोपनिषदः उपक्रमे इति रामस्य रामाख्याभुविस्या
दितीयंश्रुतिः इतिरामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयतेइतीयंचश्रुतिः
महाविष्णुहरि पदयोःप्रतीयतेयच्चिन्मय परब्रह्ममुख्यवाचकत्वं
तद्बोधनद्वारा महाविष्णोर्हरेश्च दाशरथ्यवतारित्वं बोधयित्वा
सच्चिदानंदार्थक रामपदवाच्यस्यपरस्य ब्रह्मणश्चिन्मयस्य
दाशरथ्यवतारित्व मुपपादयतः यदि महाविष्णोर्हरेर्वादाश-
रथ्यवतारित्वश्रुत्यभिप्रेतंस्यात् तदाइतिरामस्य रामाख्या
भुविस्यादित्यत्र इति विष्णोर्हरेर्वा रामाख्याभुविस्यादितीदृशी
श्रुतिः स्यात पुनः इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयते इत्यत्र-
इतिविष्णुपदेनइतिहरिपदेनवासौ परंब्रह्माभिधीयत इतीदृशी-

श्रुतिः स्यात् नचैवंश्रूयते अतउपनिषदुपक्रमेसिद्धंयद्रामाख्यस्य-
परस्यब्रह्मणो दाशरथ्यवतारित्वंतदनुसारेणोपनिषच्छ्रुत्यंतरा-
णां नेतव्यत्वात्यानित्वदुक्तानिश्रुतिवाक्यानिविष्णवतारित्वप-
रत्वेनप्रतीयंतेतानिसर्वाण्यपि रामाख्यपरब्रह्मावतारित्वपरत्वेन-
नीतान्येवनिर्बाधंस्वार्थंलभंते ननुत्तदुपबृंहणभूतेवाल्मीकीयेपि-
तंमब्रुवन्सुराः सर्वेसमभिष्टूयसन्नताः त्वांनियोक्ष्यामहे विष्णो-
लोकानांहितकाम्यया राज्ञोदशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभोः
धर्मज्ञस्यवदान्यस्य महर्षिसमतेजसः तस्यभार्यासुतिसृषुश्रीह्री-
कीर्त्युपमासुच विष्णोपुत्रत्वम गच्छ कृत्वात्मानंचतुर्विधं तत्र-
त्वंमानुषोभूत्वाप्रवृद्धंलोककंटकं अवध्यंदैवतैर्विष्णोसमरेजहि-
रावणमिति एवंदत्वा वरंदेवोदेवानांविष्णुरात्मवान् मानुषेचिंत-
यामास जन्मभूमिमथात्मन इत्युपक्रमात्यज्ञेविष्णुः सनातनः
आगच्छविष्णोभद्रंते दृष्ट्या प्राप्तोसिमानद अथविष्णुम
हातेजाः पितामहमुवाचहेत्याद्यभ्यासात्ततः प्रतिष्ठितो
विष्णुस्वर्गेलोके यथापुरेत्युपसंहाराच्चतस्य विष्णवतार-
त्वमवगम्यते तदनुरोधेनतत्त्वमसिदुर्द्धर्षस्तस्माद्भावात्सनात्
रक्षांविधास्यन्भूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यादीनांतत्कारण-
भेददृष्ट्यातत्स्तुतिपरतया वानेतव्याच्चतदनुरोधेनैवश्रियःश्री-
श्चभवेदग्र्याकीर्त्तेः कीर्त्तिःक्षितेक्षमाः सूर्यस्यापिभवेत्सूर्योह्यग्ने-
रग्निः प्रभोप्रभुरित्यादीनांश्रियःशोभायाः श्रीःशोभाभवति
जानकीतस्याः शोभायाः तदवयवाश्रितत्वात्कीर्त्तेः यशसःकी-

त्तिः जानकीगुणकर्म जन्यत्वात् श्रीरामतोपि जानक्याः
शरण्यत्वे आधिक्याच्चदिते क्षमाइति क्षमावत् दितिति
सारभूता अथ वाक्षिति क्षमातोप्यधिक क्षमाव तीक्षितिर्हि
जडत्वेन वक्तुं कर्त्तुं चासक्ताइयंतु चेतना जगदीश्वरि-
त्वेन सर्वकर्त्तुं समर्थापिसमर्थेन हनुमता प्रार्थितापियत स्व-
दुःखप्रदा अपिराक्षसीर्नताडितवती अतः क्षितेरप्यधिक क्षमा-
वतीयम्सूर्यरस्य सूर्यत्वं अग्निरग्नित्वंस्पष्टं सर्वसम्मतंप्रभोः ब्रह्म-
णःशिवस्यप्रभुः रामः नतुविष्णोः तस्यतदवतारित्वेनतंप्रतित
त्प्रभुत्वानुपपत्ते रित्येवमर्थस्यनयनाच्चग्रंथपूर्वापरवाक्यनिर्विरो-
धोप्युपपद्यतेइतिचेन्नरमंतेयोगिनइतिरामशब्दस्यचिन्मयपरब्रह्म
मुख्यनामत्वप्रकाशकश्रुतिविरोधात्यदिदाशरथे र्दि[१]व्यतारत्वं-
श्रुत्यभिप्रेतंस्यात्तदाइतिविष्णुपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयतइती-
दृशीतत्चिन्मयपरब्रह्मतच्छब्दार्थ मुख्यनामव्युत्पादिकाश्रुतिः-
स्यात् पुनरपिरूपस्थानां देवतानामित्यादिब्रह्मण्येवंहिपंचधेऽन-
न्तंयद्वाक्यंब्रह्मेसमस्तावतारपरंतस्मात्पृथक्त्वेन श्रूयते कल्पित-
स्यशरीरस्य तस्यसेनादिकल्पनेतियद्वाक्यमवतारांतरपरंतद्विरो-
धात्यदिदाशरथेरपिमहाविष्ण्वाद्यतारत्वं श्रुत्यभिप्रेतंस्यात्त-
दातस्याप्यवतारत्व सामान्यादव तारांतर वतद्व्यादिसहस्त्रां-
तहस्तवत्परवाक्येनैवज्ञापिताव तारत्वस्यपुनस्तज्ज्ञापयितुंतत्पृ-
थक्वाक्यप्रवृत्तिर्नस्यात् नचतत्पृथग्वाक्यमवतारांतरपरमि-

---

१. ब्रह्मणे विष्णुत्वेन ब्रह्मावतार समस्त द्विसहस्रांत हस्त वत्स रघुनाथ रूपसंगृहित्वैन पृथक्तोक्तं वैयर्थ्यात् तद्विरोध तस्यात्।

तिचोदनीयंप्रकरणीयंदाशरथिंविहायतस्यान्यपरत्वानुपपत्तेः इ-
तोपितन्नोपपद्यतेस्वभूः स्वेनैवभासत इतिवचनविरोधात् तदेवा-
तारत्वेतु श्रीरामस्यविष्णुभाव्यत्वेनतत्प्रकाश्यतयास्वभवनंस्वप्र-
काशत्वंचनोपपद्येतइतोपिजीवत्वेनेद मोयत्यरेफारूढाःमूर्त्तयः-
स्युः इत्योमितीति चेतत्यादि रामनाम निष्ठ प्रणव कारणत्व
प्रकाशक श्रुतिविरोधात्तन्नोपपद्यते कार्य विग्रह पर शब्दस्य
कारण विग्रहपरशब्द कारणत्वानुपपत्तेः अस्यामुपनिषद्यन्या
सुचभगवन्स्वरूपनाम्नोस्तादात्म्यसंबंधावगत्या नामपरत्व द्वा-
रापितद्वाच्य परत्वो पपत्त्या सर्वशब्दकारण प्रणवकारण राम
शब्द वाच्यस्य सर्वशब्दवाच्य कारण प्रणव वाच्य कारण-
त्वोपपतेश्चइत्यतोपि ॐ योवै श्रीरामचन्द्रः सभगवानयः परं
ब्रह्मयोविष्णुः योमहाविष्णुरित्यादि श्रीरामनिष्ठ सर्वरूपित्व
प्रकाशकोपसंहार मंत्र समुदाय विरोधाद्यदुक्तं निर्विरोधोप्युपप-
द्यते इति यदुक्तंत्वयातन्नोपपद्यते महाविष्ण्वादि रूपिणः
राघवस्य तद् विष्णुस्तच्छब्दार्थ रूपत्वानुपपतेः ननूपसंहा-
रादुपक्रमस्यबलीयस्त्वात्तदनुरोधे नोपसंहार वाक्यानि श्रीराम-
प्रशंसामात्र परत्वेन नेतव्यानितत्रतुष्टावेतिश्रवणाच्चेतिचेन्न
असंदिग्धोपक्रमस्य तथा भूतत्वान्नतु संदिग्धस्ययतः संदि-
ग्धो पक्रमार्थस्य वाक्य शेषानुसारनिर्णये नासंदिग्धोपसंहाराद
पकृष्टत्वं संदिग्धोपक्रमस्य ज्ञापितवान् भगवान् जैमिनिः सं-
दिग्धंतु वाक्य शेषादिति सूत्रेण तत्रयथा आक्ताशर्करा

उपदधातीत्यत्र घृतेन तैलेन वशावाकेनाक्ता इति संदेहस्य आयुर्वैघृतं भवतीतिवाक्यशेषेण घृतेन तदाक्तत्व सूचनेन निवृत्तिः कृतायथा वा इमामगृभ्णान् रशनामृतस्य ऋतस्य सत्यस्य सत्यफलस्येत्यर्थः इत्यत्राश्वगर्दभयोर्मध्ये कस्यरशनाम गृह्णन्गृहीतवंतः इति संदेहे इत्यश्वाभिधानी मादत्त इति वाक्य शेषादश्वस्येति निश्चयो भवति तथात्राप्युप क्रमस्य संदिग्धत्वादयमपि तथैनिर्णेतव्यः कुतः संदिग्धः सःतत्र श्रुतीनांमहाविष्णु ब्रह्म हरि शब्दानां महाव्यापकत्वदुःखहरत्व भगवत्सर्वविग्रह साधारण धर्मार्थकत्वेन झटितिकस्यचित्तद्विग्रह विशेषस्यासाधारण्येन वोधकत्वाभावात् ननुस्यातां ब्रह्म हरि शब्दौ सामान्यशब्दौ महाविष्णुशब्दस्तु विशेषस्तस्य झटिति विष्णुवोधकत्वात् ॐ विष्णु विष्णुर्महाविष्णु रित्युभयोः विष्णुमहाविष्णुशब्दयोः पर्यायत्व स्मरणाच्चातो ब्रह्म हरिशब्दौपशुछागन्यायेन तद्वाच्ये पर्यवस्यतस्यैवावतारित्वं वोधयत इतिचेन्न चरममंत्रेषु विष्णुमहाविष्णुशब्दयोः पृथक श्रवणेन श्रौतयोःतयोर्मुख्यवृत्यैकविग्रहपरत्वानुपपत्तेः श्रौतोविष्णु शब्दोजगतपालकच्चतुर्भुज विष्णुपरः जगतसृष्टिसंहारकर्तृ ब्रह्म रूद्रसाहचर्य्येणातत्पाठ श्रवणात् यो ब्रह्मा विष्णुरीश्वर इति श्रौतो महाविष्णु शब्दस्तु महाव्यापकार्थ कत्वेन चिन्मयपरतत्वस्य विष्णु कारणत्वद्योतकः चिन्मयेस्मिन्महाविष्णावित्युपक्रमश्रुतस्य महाविष्णु शब्दस्य चिन्मय परतत्व निष्टविष्णु

कारणत्वोपपादकत्वनिष्पत्तेः चिन्मये महाविष्णौ विश्वाधारं महाविष्णुं यो महाविष्णुरित्येवमादि श्रौतानां महाविष्णु शब्दानामेकार्थकत्वोपपत्तेश्चतदनुरोधेनतद्विरोधेन वास्मार्त्तस्य महदिति विशेषणस्याकाशादि व्यापकपदार्थांतर व्यावृत्त्यर्थक त्वेन विष्णुशब्दस्याकाशाद्यतिव्याप्तिप्रतिषेधेनमहाविष्णु शब्दस्य विष्णुपर्य्यवसानत्वेन विष्णुशब्दपर्य्यायत्वोपपत्तेश्च श्रीरामपरत्वं तुतयोरन्येषांच विशेष शब्दानां तद्धृतानेक शरीरवाचकत्व द्वारोपपद्यते सामान्य शब्दानां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यगतानामेकत्रैवपर्य्यवसानत्वयोग्यात् सर्वकारणेतस्मिन्नेवपर्य्यवसानात्तद्वाचकत्वमुपपद्यतेकिंचश्रौतस्यमहाविष्णु शब्दस्य विष्णुपरत्वेतत्रत्यं महदितिविशेषणं किमर्थंस्मार्त्तवदाकाशादिव्यापकपदार्थव्यावृत्यर्थमिति चेन्नात्रस्मार्त्तन्यायावकाशः कुतस्तेषांजडानामाकाशादीनामत्र चिन्मयेस्मिन्निति चिन्मयपदेनैव व्यावृत्तेः नापिबद्धजीवव्यावृत्यर्थंतत् चिन्मयेजातेइत्याभ्यांतद्व्यावृत्तेः जीवानांस्वरूपतश्चिद्रूपित्वेपि अचिच्छरीर वैशिष्ट्येनैव जन्मदर्शनात् नापिमुक्तानां नित्यानां वाव्यावृत्त्यर्थं तत्तेषां लक्ष्मणादि विग्रहाणांचिन्मय श्रीरामविग्रहतः पृथक्त्व श्रवणाच्चोत्तरत्रदक्षिणे लक्ष्मणेनाथसधनुः पाणिनापुनः इत्यादौ किंचसीतारामौ तन्मयावत्रेत्यादौ चिन्मयस्य-

१ ननुनाचेल्लक्ष्मणोऽपिनित्य मुक्तानां मध्येऽस्ति तस्यदशरथ गृहे जन्म दर्शनात् स्यात्तद्व्यावर्त्त्यर्थं मित्या शंक्याह लक्ष्मणादि इति।

दाशरथेर्जगत्कारणत्व श्रवणात् जगद्व्यापारवर्जं मितिसूत्रेण-
मुक्तानांजगद्धेतुत्वप्रतिषेधाच्च श्रीरामस्यनित्यमुक्तजीवत्वानुप-
पत्तेः नापिसर्व व्यापकस्य भगवतः तनुभासो व्यावृ-
त्यर्थं तत् तस्य हरिपदवाच्यत्वाऽसिद्ध्याहरिपदेन व्यावृत्तेः
मुक्तानां नित्यानां च हरिपदेनव्यावृत्तेश्च किमर्थं तर्हितदिति
चेच्छृणु चिन्मयस्य दाशरथेः रामशब्दाभिहितस्य परब्रह्मश-
ब्देनापिसूचित महाव्यापकत्वस्य महाव्यापकत्व सूचनद्वारा
सर्वव्यापकस्यविष्णोरपि व्यापकत्वोपलक्षित तत्कारणत्व
सूचनार्थमित्यवगम्यते ॐ योवै श्रीरामचन्द्रः सभगवान्
योब्रह्माविष्णुरीश्वर इत्युपसंहारवाक्येतत्य विष्णुरूपित्व श्रव-
णात् रक्षांविधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति तथा-
स्मरणाच्च ब्रह्मरुद्रसहचारिणोविष्णोरन्योयं विष्णुर्नारायण
गायत्र्य भिहितो नारायणवासुदेव शब्दवाच्योमहाविष्णुपदवा
च्यत्वेनस्मृतश्चेतिचेत्तदाॐयोवैश्रीरामचन्द्रस्सभगवान्योब्रह्मा-
ण्डस्यांतर्वहिर्व्याप्नोत्यत्रनारायणस्ययोब्रह्माण्डस्यांतर्वहिर्व्या-
प्नोति सनारायण इत्याहश्रुतिः यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्
दृश्यते श्रूयतेपिवेति ॐ योवैश्रीरामचन्द्रः सभगवान् यः
ॐ नमोभगवते वासुदेवाय योमहाविष्णुरित्यत्रवासुदेवस्य
महाविष्णोश्च श्रीरामरूपत्व श्रवणात् नारायणादि शब्द-
त्रयवाच्यस्यापि श्रीरामकायत्वमुपपद्यते श्रुत्यपेक्षयास्मृतेर्दुर्व-
लत्वात्श्रुत्यनुकूलेनस्मार्त्तस्यमहादितिविशेषणस्यविष्णुपदार्था

काशाद्यतिव्याप्तिनिवर्त्तकत्वेनसार्थकत्वं चोपपद्यते एवमुपसंहार गतमहाविष्णुशब्दशङ्कितस्यश्रीरामकार्यत्वावगमात् उपक्रमश्रुतस्य महाविष्णुशब्दस्य गत्यंतरानुपपत्त्याचिन्मयतत्वमहाव्यापकत्वगुणगणपरत्वेननेतव्यः सः चरममंत्रश्रुतोमहाविष्णुशब्दः सामान्यशब्दश्चेत्तर्हियथावाक्यशेषस्थः सोमहाविष्णुशब्दः महाव्यापकत्वतद्धर्मवाचकद्वारा श्रीरामेपर्यवसितव्यस्तथोपक्रमस्थोपिपर्य्यवसितव्यःसंदिग्धोपक्रमादर्थनिर्णयस्यासंदिग्धवाक्यशेषाधीनत्वोक्तेः किंच रमंतेयोगिनः स्वभूज्योतिर्मयोजीवत्वेनेदमोंयस्यइत्योमितिच रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे तारकंदीर्घानलं ब्रह्मात्मकासच्चिदानन्दाख्याइत्युपासितव्यं एतदेवोपास्यमितिज्ञेयमिति च श्रीरामस्यमनुंकाश्यां जजाप वृषभध्वजः इत्येवमादिरामशब्दनिष्ठचिन्मयपरतत्वमुख्यवाचकत्व प्रकाशकश्रुतिसंदर्भविरोधाच्चोपक्रमश्रुतमहाविष्णुशब्दस्यगत्यंरानुपपत्त्यापरिशेषात्चिन्मयतत्वं महाव्यापकत्वं धर्मप्रकाशकत्वमेवोपपद्यते यतोब्रह्महरिशब्द वन्महाविष्णुशब्दोपिसामान्यशब्दः तदूच्चारणादिसमकालेकस्यभगवद्विग्रहविशेषस्यास्फुरणाच्चतस्यसामान्यशब्दत्वस्वीकारेणैव रमंतयोगिन इत्यादिप्रदर्शितवाक्यानांस्वारस्योपपत्तेश्चयस्माच्च चिन्मयेस्मिन्महाविष्णावित्युपक्रांतंचिन्मयतत्वंमहव्यापकत्वंच तद्गुणंचिदात्मनिपरंब्रह्मेत्याभ्यामनूद्यतस्यरामेतिसंज्ञाप्रकाश्यते नतुविधीयते रमंतेयोगिनोनंतेसत्यानंदेचिदात्मनिइतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयतेइतिश्रुत्याअत्रमन्त्रो-

न्वर्थादिसंज्ञकइतितस्यादिसंज्ञत्व श्रुतेरनादिसिद्धायारामेतिसं-
ज्ञायाः प्रकाशनमेवोपपद्यते श्रुतेर्नतुविधानंतस्माद्रामशब्दस्यचि-
न्मयपरतत्वमुख्यवाचकत्वसिद्धेस्तस्यैमहाविष्णुशब्दस्यतन्मुख्य-
वाचकत्वबाधेनसामान्यशब्दत्वोपपत्तिपूर्वकं तन्महाव्यापकध-
र्मप्रकाशकत्वोपपत्तेः उपक्रमे श्रुतोमहाविष्णुशब्दोनविष्णोरव-
तारित्वविधायकः किंतुसच्चिदानंदार्थकरामशब्दाभिहितस्य-
चिन्मयस्यैवतथैवरमंतेयोगिनइति श्रुत्याप्रकाशिंततत्कुतोवग-
म्यते इतिचेत्रामपदाभिधेयंयत्परंब्रह्मचिन्मयंतस्यरामाख्यस्यचि-
न्मयस्याद्वितीयस्यब्रह्मणोरूपकल्पनाउपासकानांकार्यार्थमित्येव-
मन्वयोपपत्तेः रमंतेयोगिनइतिश्रुत्युक्त परब्रह्मव्यतिरिक्तस्यस-
र्वावतारित्वानुपपत्तेः रमंतेयोगिनइतिश्रुतेः चिन्मयस्याद्विती-
यस्यब्रह्मणाइतिश्रुत्यैकार्थप्रतिपादकत्वनिष्पत्तेः इतिरामपदेना-
सौपरंब्रह्माभिधीयत इत्युक्तंरामपदाभिहितंयत्परंब्रह्मतस्यैवरामा
ख्यस्यपरब्रह्मपर्य्यायस्याद्वितीयस्यब्रह्मणोरूपकल्पनाउपासकानां
कार्य्यार्थमित्येवमन्वयसत्त्वात् रामशब्दशद्बितस्यैवचिन्मयस्य-
महाव्यापकत्वधर्मवतोद्व्यादिसहस्रांतहस्तवदशेषावतारनिदान-
त्वा वगमादभ्यासोपिरामशब्दाभिहितपरत्वेनोपपन्नतरः एवमुप-
क्रमश्रुतमहाविष्णुशब्दस्यार्थो तरपरत्वेनान्यथासिद्धिवत्विश्वा-
धारंमहाविष्णुमित्युपसंहार श्रुतोपिमहाविष्णुशब्दोऽन्यथासिद्धः
चरमोपसंहारश्रुतमहाविष्णुशब्दशद्बितस्य श्रीरामरूपत्वोपपत्त्या

---

१. उपक्रमस्य चिन्मयस्तच्छब्दार्थः।

सामान्यशब्दत्वेनवातस्योक्तरीत्यातत्पर्यवसानत्वोपपत्त्या तत्पूर्वतनदृष्टस्यापि तस्यैवविश्वाधारंमहाविष्णुमित्युक्तस्य महाविष्णुशब्दस्य तेनैवन्यायेनतत्पर्यवसानत्वोपपत्तेरुपसंहारोप्यन्यथासिद्धः एवमस्यामुपनिषदिप्रदर्शितरीत्योपक्रमादिलिङ्गैःसच्चिदानंदार्थकानादिसिद्धरामशब्दाभिहितस्यैव रामाख्यस्यपरस्यब्रह्मणः सर्वावतारित्वंनिष्पद्यते यथातथास्यामेव जातेदशरथस्यात्मजेरघुकुलेखिलंरातिकल्पितस्यशरीरस्येत्याद्युपक्रमादिलिंगैस्तद्गुणक्रियार्थकरामशब्दाभिहितत्वेनतस्यैवरामाख्यस्य परस्य ब्रह्मणःस्वावतारत्वमत्रगम्यतेतेनस्वयमवतारिणःसतोद्विभुजस्यैवश्रीरामस्याजहत्स्वनित्याकृतिस्वभावादेव श्रीदशरथगृहेऽवतारउपपद्यते नतुविष्ण्वादेश्चतुर्भुजाद्याकृतिमतःअत्रैवचरममंत्रेषु-विष्णु नारायणवासुदेवादि शब्द शब्दितस्य श्रीरामरूपत्वश्रवणेन[1]सर्वरूपिणस्तस्य नारायणस्तच्छब्दार्थः तदवतारत्वानुपपत्तेः अपौरुषेय वचनापेक्षया पौरुषेय वचसां दुर्बलत्वात् विष्णुनारायणाद्यवतारित्व परेतिहास पुराणादिवाक्यानामर्थांतरपरत्वेनैवात्रप्रमाणत्वोपपत्तेः मुख्यार्थत्वस्वीकारेतु तेषांश्रुतिविरुद्धार्थकत्वेनाप्रामाण्यापपत्तेश्च यथाहभगवान् जैमिनिविरोधेतूपेक्ष्यंस्याद्यसत्यनुमानमिति श्रुतिवत्स्मृतिरपि श्रीरामस्यावतारित्वमवतारत्वं चाह उक्तवान् पूर्णःपूर्णावतारश्च श्यामो-

---

१ पद्युरुद्धागन्यायपर्यवसान।

२ नारायणादि।

रामो रघूद्वहः " अंशाः नसिंहकृष्णाद्याः राघवोभगवान्स्वयं श्रीरामस्यकलांशाद्धै अवताराभवंतिहि कोटि कोटिश्च कार्यार्थे सिंधौवीचीववैमुने इतीत्याद्या यत्तुतत्र तुष्टावेति श्रुतिमवलम्ब्य चरममंत्राणां प्रशंसामात्र परत्वेनार्थवादत्वं सूचितं तन्न मन्त्रभागादर्थ वादभागस्य पृथकांगीकारातकिंच यथालोकेगुणाद्युत्कृष्ट पुरुषनिष्टगुणादीन्पुरुषांतरे-आरोप्यतंस्तुवन्तितथास्वरूपांतर निष्टस्य परब्रह्मादिरूपित्वस्य तादृशसामान्यशब्दवाच्यय:त्वस्य चश्रीरामचन्द्रे आरोप्यततुस्तुत्यनुपपत्तेश्च तत्कुतः सर्वशब्दवाच्यवाचकत्वेन प्रणवकारणत्वेनरुद्रोपदिष्टत्वेनचश्रुतस्यातएव 'विष्णोर्नाम्नासहस्राणां तुल्य एषमहामनुः । अनंता भगवन्मत्रानानेनतु समाकृताः विष्णो रेकैकनामैव सर्ववेदाधिकं मतं । तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनाम समं मतं । जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमंत्रांश्च पार्वति । तस्मात्कोटि गुणं पुण्यं राम नाम्नैव लभ्यते । इत्येवं विष्ण्वादिसहस्रनामसमत्वेनसर्ववेदसर्वमंत्र जपफलाधिक फल प्रदत्वेनचस्मृतस्यरामनाम्नो यद्वाच्यंतस्यतन्न्यूनतर नामांतर वाच्यात्यकृष्ठत्वानुपपत्तेरित्यतस्तद्याथात्म्यस्वरूपप्रकाशकत्वेनमंत्राणां तत्प्रशंसामात्र परत्वानुपपत्त्यातुष्टावेतिवचनस्यौपकारिकत्वोपपत्तेरादित्योयूयइत्यस्यवचनस्ययूयोविरुद्धा दित्यगुणविधायकत्वेनगुणवादाख्यार्थ वादत्ववत् कस्याप्यन्यनिष्टगुणवि

---

१ महाविष्णुशब्द सदृशग्रे सामान्यशब्दास्तेषां वाच्यत्वंच

शेषस्यतत्रासतोविधानेन गुणवादाख्यार्धवादत्वमुपपद्यतेयस्मा त् नाप्यग्निर्हिमस्य भेषज मिति वाक्यस्य प्रत्यक्ष प्रमाणा वगतस्य पर ब्रह्मादि रूपित्वस्य प्रकाशकत्वे नैषांमंत्राणां नप्रमाणान्तराव गतार्था नुवादित्वेनानुवा दाख्यार्थ वादत्व मुपपद्यते यस्माच्च वायव्यं श्वेतमाल भेतेत्यस्यविधेः सानिध्यात् वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवतेत्यस्य विधिशेषार्थ वादत्ववत् तेषांविधायक वाक्यांतर सन्निधेर दर्शनात् विविधशेषार्थ वादत्व मुपपद्यते तस्मात प्रमाणांतरान वगत लक्षणस्या पूर्वा र्थस्यज्ञापकत्वात्त त्रापितत्र पूर्व मसतो विधायकत्वानु पपत्या नादिसिद्धस्वाभाविकस्य श्रीरामः तत्परं ब्रह्मपरमपुरुषादि सामान्य शब्दवाच्यत्वस्य विष्णु नारायणादि रूपित्वस्यच प्रकाशत्वात्स्वार्थ वोधने तेषां स्वातंत्र्येण स्वतंत्र प्रमाणत्वनिष्पत्तेः चरममंत्रास्तच्छब्दार्थः तज्ज्ञापितस्य श्रीराम निष्ठ परब्रह्म श्रुत्यानुकूलार्थानामेवस्मृतिवचनानांतदर्थप्रकाशकत्वेन प्रमाणतयाश्रुतिविरुद्धार्थकत्वेनभास्यमानां वेदार्थ शिष्टप्रणी-

---

१ अग्नेर्हिमभेषजत्वस्य नुवादकत्वे नानुवादाख्यार्थ वादत्वत् प्रमाणंतरा नगतस्य।

२, तेषां अस्तुतिमंत्राणां सन्निधे विधायक वाक्यानांतरा दर्शनात्।

३. तस्यापूर्वार्थस्य प्रमाणांतरानवगदलक्षणस्य।

४. प्रमाणंतरानवगतत्वम पूर्वत्वं सचासावर्थ अपूर्वार्थः।

५. अस्तुतिमन्त्राणां।

दिशब्दवाच्यत्वस्य नारायणादि तद्रूपित्वस्य च वाधाभावेन तस्य निर्वाधंसर्वावतारित्वं निष्पद्यते एवं चरममंत्र दर्शितन्यायेनस्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपीत्वे नैवभासते जीवत्वेनेदमोंयस्य इत्योमिचेत्यादिष्वपिरामनामपरत्व ज्ञापकोपनिषद्वचनविरोधेनैषामर्थान्तर परत्वकल्पनं युक्तमिति चेन्नतत्रापि जीवत्वेनेद मों-यस्यइत्योमित्यस्य चोपसंहारेणरामशब्द कार्यत्व पूर्वकं प्रणवस्य सर्वरूपित्वोपपत्तेःअन्यथास्यामेवोपनिषदि इत्योमित्यस्यरामनाम-परत्वं परस्पर ॐ इत्ये तदक्षरं सर्वमित्यस्य प्रणवोत्कृष्टत्व पर-स्यच वाक्यद्वयस्य दर्शनात् तयोः परस्परं विरुधार्थ कत्वेना-स्यामप्रमाण्यता पद्यतेनत्वैवं चेत्तदाप्रणवपरत्व परोपनिषदंतर वचन सहकृतस्यैतदुपनिषत्प्रणवपर वाक्यस्य प्रावल्यंराम नाम परवाक्यस्य दौर्वल्यं च बुद्धारामनाम्नः प्रणवकार्यत्वां गीकारेणोक्तदोषः परिहरणीय इतिचेन्नास्यामुपनिषदि तथा न्यासुच जीवत्वेनेदमोंयस्यइत्योमिति चेति,प्रणवनिष्ठ राम-नामकार्यत्वबोधक वाक्यवत् रामशब्दगत प्रणवकार्यत्वबोधक वाक्याश्रवणात्शब्दशास्त्ररीत्यापि प्रणवाक्षरै रामशब्दानि-ष्पत्तेश्च रामशब्दनिष्ठ तदुभयैत्व वाक्य तश्चशब्दशास्त्र तश्च-निष्पत्तेरतः सामान्येन प्रणवनिष्ठं सर्वकारणत्व परवाक्यानां

१ प्रणव कारणबोधके ।

२ प्रणव कारणत्वस्य सर्वजगत्कारणत्वस्य इत्योमितिवाक्यतः तथैव रामवीजस्थं जगदेतच्चराचरमिति ।

३ जीवत्वे वेत्यादितच्छब्दार्थः ।

सामान्या नामस्यै विशेष वाक्यस्य विरोधेन अग्निषोमीयं पशु मालभेततस्य विरोधेन नहिंस्यात् सर्वभूतानीत्यस्यैकदेशसं- कोच वदैकांशसंकोचात् प्रणवनिष्ठतज्ज्ञापकेह्यर्थवाद वचना- नुपपत्तेः तेषामपिप्रशंसामात्र परत्वमर्थान्तर परत्वेनान्यथा सिद्ध त्वम् वानोपपद्यते तादृशप्रमाणाभावात् प्रणवपरप्रमाणाविरो- धाच्चनतत्रार्थान्तर परत्वं कल्पनीयम् ननुओंमित्यक्षरं सर्वमित्या दिप्रणवनिष्ठ सर्वरूपित्व तत्कारणत्वन्त परिविशेष वाक्येषु रामशब्दा श्रवणाच्च रामशब्दस्य तत्कार्य- त्वानिष्पत्तेः पूर्वोक्तरीत्यातत्कार्यत्वपूर्वकं प्रणवस्यसर्वकारण- त्वेःत्वनिष्पत्तेश्चएतदुपनिषद्वतयोर्रामनामप्रणवनिष्ठयोर्वाक्ययोः परस्परंनिर्विरोधेनतयोरुपनिषदंतर श्रुतप्रणव परवाक्यनिर्वि- रोधेनचोक्त दोषपरिहारस्यावश्यकत्वात् तदेवमस्यामुप- निषदिकारण त्वपरपूर्वापरवाक्यानामके वाक्यताकरणे- नरामपदवाच्यस्य महाव्यापकस्यसर्वावतारित्वनिश्चयात्सर्वशा- खाप्रत्यय न्यायेनमूलकारणत्वस्यद्विनिष्ठत्वा नुपपत्त्या चोप- निषदंतरीय कारणपरशब्दानामपि तदेकपरत्वेनोपपत्ते- स्तदुप- बृंहणभूतेतिहासपुराणादि कारणवाक्यानामपित- देकपरत्वेनस्वारस्यात्तान्यपि तात्पर्यतः तस्यैवसर्वकारणत्वेप-

(१)श्रीरामतापनीय वाक्यस्य।

(२)ब्रह्मणोरुपकल्पनेतिब्रह्म स्वरूपस्य

(३)श्रीरामाख्यस्यैक

(४)रामास्यैकपरत्वेन

र्यवस्यंतिस्फुटयंति चकानिचित् श्रीरामस्यकलांशाद्वैअवतारा-
भवंतिहीत्यादिनिब्रह्मणोरूपकल्पनेतिश्रुत्यर्थप्रकाशकानीत्यव-
गंतव्यं यच्चोक्तंवाल्मीकीयेप्युपक्रमादिलिंगैः श्रीरामस्यविष्णव-
तारत्व ममगम्यते तदप्युप निषदुपक्रमादिवाक्य संदर्भविरो-
धेनानुपपन्नमपितत्रत्यपूर्वापरवाक्य विरोधेनाप्युनुपपन्नतरंतत्रा-
प्युपक्रमेकौशिल्या जनयद्रामममितिनामकरणात् पूर्वंतेनरामश-
ब्दोपादानेनसूचितंयत्तस्यतदनादिनामत्वंतद्विरोधातकुतः सच्चि-
दानंदस्वरूपवाचकानादिरामनामवाच्यस्यतद्व्यापकत्वगुणद्वारा
तद्वाचकविष्णुशब्दवाच्यावतारत्वानुपपत्तेःमध्येपिसूर्यस्यापिभवे
त्सूर्योह्यग्नेरग्निः प्रभोप्रभुरित्युक्तंयत्तस्यप्रभोः प्रभुत्वंतद्विरोधात्पु-
नश्चब्रह्मास्वयंभूश्चतुराननोवाइन्द्रोमहेन्द्रःसुरनायकोवारुद्रस्त्रिने
त्रस्त्रिपुरांतकोवात्रातुंनशक्तायुधिरामवध्यं नकालस्यनरुद्रस्य-
नविष्णोर्वित्तपस्यच कर्माणितानिश्रूयंतेयानियुद्धेहनूमतः इत्य-
त्रहनुमत्कर्मणोविष्णु कर्माधिक्योक्त्यासूचितंयत्तस्वामिनोवि-
ष्णवाधिक्यंतद्विरोधात् तथोपसंहारेपि संदिप्यहिपुरालोकान्-
माययास्वयमेवहि महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः सोहं-
सन्यस्तभारोहित्वामुपास्येजगद्गुरुं रक्षांविधत्स्वभूतेषुममतेजस्क-
रोभवान् ततस्त्वस्त्वमसिदुर्धर्षस्तस्माद्भावातनात्तनात् रक्षां-
विधास्यन्भूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवानिति स्फुटीकृतंयद्रामस्य-

विष्णुनारायणकारणत्वं तद्विरोधाच्चोपनिषदुपक्रमादिश्रुतम-हाविष्णवादि शब्दानामर्थांतर परत्वेनान्यथा सिद्धिवत्तत्रत्योप क्रमादिश्रुत विष्णवादि शब्दानामर्थांतर परत्वोपपत्तेः एत-न्मूलो-पनिषत्संदिग्धोपक्रमार्थस्यासंदिग्ध वाक्यशेषानुरोधेननि-र्णयवत्तदुपक्रमस्यापि संदिग्धार्थत्वेनासंदिग्ध वाक्यशेषानु-रोधेन तदर्थनिर्णययोग्याच्चकुतस्तत्रत्योप्युपक्रमसंदिग्धार्थइति-चेच्छृणुतत्रकृत्वात्मानंचतुर्विधमित्यत्रएवंदत्वा वरंदेवोदेवानां वि॰ष्णुरात्मवानि त्यत्रचविष्णोरात्मवत्वस्मरणात्तत्रात्य आत्म-शब्दः किमर्थकइत्यनिश्चयात्कथंच तद्विशेषार्थनिश्चयइति-चेत् आत्मादेहधृतौजीवेस्वभावेपरमात्मनीति स्मृतानेकार्थस्या-त्मशब्दस्यतत्रविष्णु शरीरस्यप्रत्यक्षातयुद्धाद्यप्रकरणात्धृत्य-र्थकत्वनियामक बचनानुपलब्धेश्चतदुभयार्थकत्वानुपपत्तेःतथै-वजीवत्वकथनस्यप्रयोजनाभावात् तत्सात्विकस्वभावप्रसिद्धा-त्तज्ज्ञापकत्वानुपपत्तेश्चदेहादि परत्वानुपपत्त्यापिरिशेषात् परमात्मपरत्वेन तदुपलक्षित तत्तत्का- रणपरत्वोपपत्तेः विष्णुरात्मवा नित्यस्यकारणवान्विष्णुरित्यर्थ कत्वोपपत्तेः तदर्थनियामकस्य रक्षांविधास्यन्भूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवा नित्युपसंहार वचनस्यापि सद्भावाच्च उपसंहार वचन-स्योप क्रमसंदेहनिवर्त्त कत्वोक्तेश्चेत्येवंत त्रात्यस्यात्मशब्द-

१. आदिपदे नाभ्यासोप संहारः।
२. विष्णुस्तच्छब्दार्थः
३. परब्रह्मपरत्वेनेत्यर्थः

स्यविष्णुकारणोपलक्षकत्वनिर्णयात्ततश्च एवंदत्त्वावरंदेवो-
देवानांविष्णुरात्मवान् मानुष्येचिंतयामास जन्मभूमिमथात्मन
इत्युपक्रम वाक्यस्य संदिग्धार्थस्य रक्षांविधारयन् भूतानां-
विष्णुत्व मुपजग्मिवान् सत्वं वित्रास्य मानासुप्रजासु-
जगतांवर रावणस्य बधाकांक्षी मानुषेषुमनो दधा-
इतिरामंप्रति ब्रह्मणोक्ते नोपसंहार वाक्येन विरोधः त्वं-
मानुषेषुमनोदधा इत्यसंदिग्ध वचनानुरोधेन विष्णुरात्मनः स्वा
त्मनः स्वकारणस्यरामस्य जन्मभूमि मानुषे लोके चिंतयामा-
सेत्येवंव्याख्यानने परिहर्त्तव्यः पुनः विष्णोपुत्रत्व मागच्छकृ-
त्वात्मानं चतुर्विधमिति बालकाण्डे आत्मवद्विष्णुं प्रतिदेवता
कृतप्रार्थनायाःतेषामपिमहातेजा.रामोरतिकर.पितुःस्वयंभूरिव-
भूतानां वभूवगुणवत्तरः सहिदेवैरुद्दीर्णस्य रावणस्य च वधा-
र्थभिः अर्थितो मानुषेलोके यज्ञेविष्णुः सनातनः इति सहि-
रामःदेवैरर्थितः मानुषे लोके यज्ञकथंभूतः विष्णुः सर्वव्यापकः
सनातनः अनादिः इत्योध्याकाण्डे श्रुतायाः रामंप्रतिदेवकृत-
प्रार्थनायाः परस्पर विरोध परिहारः विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति
प्रमाणात् विष्णुं प्रतिकृताया देवताप्रार्थनायाः पर्यवसानात्
उभयत्रदेव प्रार्थनायाराम विषयकत्वोपपत्तेरूपपद्यते सपरस्पर
विरोध परिहारः इतीत्थं ननुततः प्रतिष्ठितो विष्णुःस्वर्गलोके
यथापुरेतितत्रत्य परमुपसंहार वचनं विष्णोराघव कारणत्व
सूचनेनत्वदुक्तार्थं वाधते इतिचेन्न अस्यवचनस्यार्थांतर परत्वे-

नान्यथासिद्धेः अन्यथासिद्धिस्तः ततकुतः स्तन्मूलोपनिषत्पर-मुपसंहार मंत्रेषु श्रीरामस्य विष्णुनारायणादि रूपित्वश्रवणात् श्रुत्युपसंहारापत्तेया स्मृत्पसंहारस्य दुर्वलत्वाच्च श्रुत्यनुकूला र्थानामेव स्मृति वचनानां तदर्थप्रकाशकत्वेन प्रमाणतया श्रुति विरुद्धार्थकत्वेन भास्यमानां वेदार्थ शिष्टप्रणीतानांतत्प्रमा-ण्यान्यथा नुपपत्त्यार्थांतर परत्वकल्पनोपपत्त्याशिष्ट प्रणीतानां तादृशामुपेक्ष्यत्व वचनेना प्रमाणात्वोपपत्तेश्च ननुश्रुतिगूढ़ार्थ-प्रकाशकानि स्मृति वचनान्यतः स्मृत्यर्थावाधेन तदनुकूल-तया श्रुतिवाक्यानां व्याख्यातव्यतयास्मृतिस्फुट विष्णुकारण-त्व परतयैव श्रुतिवाक्यानिनेतव्यानि चिन्मयेस्मिन्महाविष्णा-वित्यादीनीति चेन्न श्रीरामनिष्ठ विष्णवादि रूपित्वतत्कारण-त्व प्रकाशक स्फुटार्थ श्रुत्युपसंहार वचन विरोधेन स्फुटार्थाना मपि स्मृतिवचनानां तदविरुद्धार्थ कत्वेनैवनेतव्यात् अन्यथा-राजवचनविरोधेन मंत्रिवचनवत् श्रुत्यनुयायिनां तेषां श्रुतिवि-रोधेनाप्रमाणत्वोपपत्तेः किंचविष्णुत्वमुपजग्मिवानिति स्फुटा-र्थक वाक्य शेष विरोधेन विष्णु कारणत्व परतयापि भास्यमानानां स्मृतिवचसां मुख्यार्थत्वानुपपत्तेः प्रत्यु-ताप्रमाणत्वोपपत्तेः तदनुरोधेन श्रुतिवक्य व्याख्यानुपपत्तेश्चतत्र वाच्यंस्मृत्यनुसारेण श्रुति व्याख्यानं अन्यच्च रामशव्दनिष्ठ-

---

१. अर्थांतरपरत्व कल्पनोपपत्तः।

२. यत्वयोक्त मितिशेषः।

प्रण वकारणात्व परवक्य विरोधेन श्रीरामस्य विष्णावतार-
त्वानुपपत्तेश्चतन्न वाच्यंतदेवं विष्णुरात्मवानित्युक्तस्यात्मपदस्य
विष्णुकारण लक्षकत्वसिद्धेः कृत्वात्मानं चतुर्विध मित्युक्त-
स्याप्यात्मपदस्य तल्लक्षकत्व मुपपद्यते तत्रापि कृत्वात्मानं
चतूर्विध मित्युक्तस्य परमात्मानोऽखंडस्यकेनापि भेदकं पदा-
र्थेनखण्डनस्या शक्यतया चतुर्भागने तत्रापिन्यूनाधिक भागे-
नतत्रापि स्वाम्यनुचरभावेन चतुर्विधत्वानुपपत्तेः अतः वैशेष्या
त्तद्वादस्तद्वादइति ब्रह्मसूत्रप्रमाणात् पार्थिवंशरीरमित्यत्र श-
रीरस्यपंचभूतात्मकत्वे पितत्र पृथिव्याः प्राधान्यात पृथीवी-
शव्देन व्यपदेशवत्स्वस्वानुचरेषुविष्णोस्तत्कारणस्य चप्राधा-
न्यात् विष्णुपदस्य तदात्मपदस्यवा तत्तदनुचर लक्षकत्वोप-
पत्तेः कृत्वात्मानं च चतुर्विध मित्यस्यस्वानुचरैः सहित-
मात्मानं चतुर्विधकृत्वेत्यर्थ कत्वमुपपद्यते श्रीरामनिष्ठ विष्णा-
वाद्यवतारित्व परवचनानुरोधेन तत्संबंधिनां लक्ष्मणादीना-
मपितत्संबंधिशेषादि कारणात्वोपपत्तेः शेषाद्यवतारित्व परपु-
राणादि वाक्यानामेतद्विरोधेन लक्ष्मणादि विषयक प्रातीति-
कमनुष्यबुद्धि निवृत्यर्थ कत्वेनान्यथा सिद्धत्वं चोपपद्यतेएवं-
विष्णोः पुत्रत्वमागच्छ तत्रत्वंमानुषोभूत्वेति विष्णुंप्रतिराज-
पुत्रत्व प्राप्तिप्रार्थनापिकार्य्यकारणाभेद दृष्टव्यातत्रयज्ञे विष्णो

१ कुठारादिना।

रेवप्रत्यक्षाचोपपद्यते विष्णवादिसहस्र नामसमरामशब्दस्य तदवतारत्वा नुपपत्तेश्च विष्णुत्वमुपजग्मेवा निति वाक्यशेषेण रामनिष्ठ विष्णुकारणत्वावगमाच्चतत्रैव सत्वंविप्रास्य माना-सुप्रजासु जगतांवर रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषुमनोऽदधा इतिविष्णुत्वमुपजग्मवानिति वचनेन योविष्णुरुपत्वं प्राप्त-वान् श्रीरामाख्यस्तत्कारणस्यैव राजगृहाविर्भाव स्फुटीकर-णाच्च अन्यथामानुषेचिंतयामासजन्मभूमि प्रथात्मनः इति बालकांड वचनस्य विष्णुरात्मनोजन्मभूमिं मानुषेचिंतया-मासेत्यर्थ कस्यरावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषुमनोदधाइत्यु-क्तबालकाण्डेवचनस्य श्रीरामस्त्वंरावणस्य वधाकांक्षी सन्-मानुषेषुमनोदधाइत्यर्थकस्यचपरस्परं विरुद्धार्थकत्वेन बाल-मीकवचनेत्वप्रमाण्यापत्तेश्चसत्त्वमित्यस्ययस्त्वंविष्णुत्वमुपजग्मि-वान् सत्वमित्यन्वयोद्रष्टव्यः नचतत्रविष्णुत्वमुपजग्मिवानित्या-दीन्यपितत्कारणाभेददृष्ट्याप्रयुक्तानीत्याशंकनीयंरामनिष्ठसर्वा-वतारित्वपरश्रुतिसंदर्भविरोधेनतदन्य शब्दवाच्यस्यमूलकारण-त्वानुपपत्तेरतोपितेषांविष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यादीनांप्रशंसामात्र-परत्वेनसूचितमर्थवादत्वमपिनोपपद्यते कथमितिचेत्सचसर्वगु-णोपेतः कौशिल्यानन्दवर्द्धन इतिसर्व गुणोपेतत्वेन स्मृतेत-स्मिन्मूलकत्वणेतदन्यगुणाधानानूपपत्त्या गुणवादाख्यार्थवाद त्वंनोपपद्यते प्रत्यक्षादि प्रमाणाविषयस्य सर्वावतारित्वादेः ज्ञापकत्वेन संवादित्वाभावात्तेषामनुवादाख्यार्थ वादत्वमपि-

नोपपद्यते श्रुत्यर्थानुवादत्वंतु तत्प्रमाणत्वे मूलत्वाद्युक्तं नहि-
पौरुषेयवचसां श्रुत्यनुगामित्वेनविनापरतत्वयाथाम्य प्रकाशने-
शक्तिः पुरुषवाङ्मनसा गोचरस्यब्रह्मणः प्रत्यक्षादि प्रमाणविष-
यत्वानुपपत्त्या स्वतंत्रपुरुषवचनप्रकाश्यत्वा नुपपत्तेरिति
विधिसन्निध्यभावेन तच्छेषत्वानुपपत्तेः प्रत्युतविधेयं स्तूयते-
इतिन्यायात् तत्ररामोविष्णुःनारायणादिरूपधारित्वेनसर्वाव-
तारीतिज्ञातव्यइति विधिकल्पनायोग्याच्च विधिशेषाख्यमप्यर्थ-
वादत्वंतेषांनोपपद्यतेइत्येवं श्रीरामस्यस्वर्गारोहणाय ब्रह्मणास्व-
दूतमुखेनयत्कृतः समयस्तेमहाबाहोइत्यादिनातत्प्रतिज्ञावि-
ज्ञापनं तदुपोद्घातत्वेनतद्याथात्म्यपूर्व चरित्रप्रकाशकानां सं-
क्षिप्यहिपुरालोकान्मायया स्वयमेवहि महार्णवेशयानोप्सुमा-
त्वंपुत्रमजीजनः रक्षांविधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान्
इत्यादीनामर्थवादत्वानुपपत्तेः विष्णोरामावतारत्व परवाक्य-
विरोधेनापिजज्ञेविष्णुःसनातनः इत्येवमादीनां रामविषयक-
प्रातीतिक बुद्धिनिवृत्त्यर्थकत्वेनान्यथासिद्धत्वमुपपद्यतेइत्यभ्या-
सोन्यथासिद्धः तथायोवैश्रीरामचन्द्रः योविष्णुः यो महावि-
ष्णुरित्युपनिषच्चरममंत्रविरोधेन विश्वव्यापीराघवोयइति राम
पूर्वतापनीयोपसंहारश्रुतस्य रामनिष्ठविश्वव्यापकत्व स्यार्थ-
प्रकाशकत्वेन तदुपबृंहणत्वेन चततः प्रतिष्ठितोविष्णुस्वर्ग-
इतिस्मृत्युपसंहारोप्यन्यथासिद्धः सूतरांद्रष्टव्यःतत्रततःप्रतिष्ठि

१. श्रुत्युपसंहारापेक्षया स्मृत्युपसंहारस्य दुर्बलत्वोप पत्तेरिति-
न्यायात् ।

तोविष्णुः स्वर्गेलोकेयथापुरा येनव्याप्तमिदंसर्वं त्रैलोक्यंसचराचरमित्यस्यस्थानेततः प्रतिष्ठितः स्वर्गेपूर्ववद्रघुनंदन इत्येव मुक्तेधर्मात्मकप्राग्यंतरवत्राघवस्यापि स्वर्गप्राप्तिरिति प्रतीतिःस्यात् पूर्ववदित्यनेना सकृत्तत्प्राप्तिप्रतीतिश्च तन्निवृत्तये-विष्णुरित्युक्तं जीवस्यापिस्वशरीर व्यापकत्वमाशंक्ययेन व्याप्तमिदि मित्यादिना विशेषितंच उपपद्यतेहि तत्रमानुषत्व-बुद्धिः तस्यसर्वदास्वाकुलाचारावेशतः प्रायशोमनुष्यवदाचरणात् स्वकंठतोपिस्वस्यमानुषत्वोक्तेश्च आत्मानंमानुषंमन्ये रामंदशरथात्मज मितिमर्हिषणापिबहुशः तत्कुलानुरूपाणिवत्सराघव रघुनंदनदशरथात्मजेत्यादीनिनामानि उच्चार्योच्चार्य हा-सीतेइत्यादिनाशोकाकुलमनुष्य चरित्रवत्तच्चरित्र वर्णनाच्च-अतएवप्राकृतमानुष्यवत् जानक्यांतदाशक्तिविशेषमुपलभ्य-तत्ररावणस्यकेवलं मानुषत्वबुद्धिरभूदित्युक्तं विष्णुपुराणेत-स्यामानुषत्वबुद्धेः शिशुपालत्वप्राप्तिहेतुत्वं च तत्रैव सूचितं-तथाहि तत्रमैत्रेयप्रश्नश्चतुर्थेंशेहिरण्य कशिपुत्वेच विष्णुना-अवाय निहतोभोगानप्राप्यानमरैरपि नालभत्तत्र चैवेहासयुज्यंसकथंपुनः संप्राप्तः शिशुपालत्वेसायुज्यंशाश्वतेहरौ श्रीपाराशरोन्तरंदैत्येश्वरस्य वधायाखिल लोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणाऽपूर्वतनुग्रहणंकुर्वता नृसिंहरूपमाविष्कृतंतत्रतु-हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्ये तन्नमनस्यभूतनिरतिशयपुण्य-

जात समुद्भूत मेतत्सत्वमिति रजोद्रेक प्रेरितै काग्रमतितद्भाव नायोगात्ततोऽवाप्तवधहेतु कींनिरतिशयामेवाखिल त्रैलोक्याधिक्यधारिणीं दशानत्वे भोगसंपदमवापनातस्तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूतेभगवत्यालंव नाद्दतेमनसस्तल्लयः दशाननत्वेप्यनंगपराधीनतया जानकीसमासक्त चेतसोदाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युत इत्याशक्तिरित्यतोऽतष्करणोमानुषत्व बुद्धिरेवकेवलमस्याभूतपुनरप्यच्युत विनिपातमात्र फलमखिल भूमंडलश्लाघ्यं चेदिति राजकुलजन्म अभ्याहितंचैश्वर्य शिशुपालत्वे चावापतत्रत्वखिला नामेवनाम्नांकारणान्यभवन्ततश्चतत्कालकृतानां तेषामशेषाणामच्युतनाम्नामनवरतानेक जन्मसंवर्द्धित विद्वेषानुवंधचित्तेविनिंदनसंतर्जनादिषूच्चारण मकरोत्तच्चरूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधारि अमलकिरीटकेयूरादि कटकोपशोभितमुदारपीवर चतुर्वाहुशंखचक्रगदाधरमति प्ररूढवैरानुभावादटनभोजनस्नानाशनशयनादिष्व शेषावस्थांतरेषु नैवापययावस्यात्मचेतसः ततस्तमेवाक्रोशेषूच्चारयंस्तमेवहृदयेनाधारयन्नात्मविनाशायभगवद्स्तचक्रांशुमालोज्ज्वल मक्षयतेजः स्वरूपं परब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषो भगवंत मद्राक्षीत्तावच्चक्रेणाशुव्यापादितस्तत्स्मरणादग्धाखिलाघसंचयोभगवतातेनांत मुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ रातत्त्वाखिलंमयाभिहित मि-

१. परमेश्वरात्सत्त्वां तरस्तच्छब्दार्थः ।

तीति अत्रास्य विष्णुपुराणीयवाक्यस्य हिरण्यकशिपुरावणादि विषयक पुराणांतरवाक्ये नैक्य वाक्यतायोग्यात् वेदपुराणादौ नृसिंहादिभ्यः कृष्णाधिक्या श्रवणाच्चतत्तद्विषयक नृसिंहत्वमानुषत्वमात्रबुद्ध्युत्पत्तौ हेतोर्वक्तव्याच्चपुराणांतरोक्तस्य तज्जन्मत्रयकारणस्य विप्रशापस्यैव तत्रापिहेतुत्वोपस्थितेश्च अन्यथातदीश्वरत्वाज्ञानेकारणांतराभावेन हिरण्यकशिपु जन्मन्येवत्वदभीष्ठेश्वरत्वज्ञानजन्य तन्मोक्षापत्तेश्च भागवतपुराणोक्तस्यतज्जन्मत्रयहेतुभूतस्य विप्रशापस्य उपस्थितस्यहेतोःपरित्यागे तदीश्वरत्वस्वरुपाज्ञाने कारणांतर कल्पनेच मानाभावाच्चक्लृप्तकल्पितयोः क्लृप्तस्यबलीयस्त्वाच्च विप्रशापात् जन्मद्वयेतस्यतत्रनृसिंहत्वमानुषत्वमात्र दृष्ट्या तादृशबुद्ध्युत्पत्तिस्तत्कृतमोक्षाभावश्चतृतीयजन्मनितुविप्र शापावसाने तत्स्वरुपाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं तत्परब्रह्मत्वदर्शन पूर्वकं तल्लयइतितद्वचनैरप्यवगम्यते विष्णुरयमित्येतन्नमनस्यभूतनिरतिशयपुण्यजातसमुद्भूतमेतत्सत्वमितिनात्तास्तस्मिन्नादिनिधने परब्रह्मभूतेमनसोऽवलंबनाद्दते तल्लयइतिनायमच्युत इत्याशक्तिरित्यतोंतःकरणेमानुषबुद्धिरेव केवलमस्याभूदितिच अनेकजन्मसंवर्द्धित विद्वेषानुबंध चित्तेविनिंदन संतर्जनादिषु इतिपरब्रह्मभूतंभगवंतमद्राक्षीतेनांतमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययावितीत्यादिभिः किंचविप्रशापवधेः पूर्वंश्रीकृष्णेपितस्य मानुषत्वबुद्धिरेवाऽऽसीत् ययातत्र विद्वेषमकरोत्तत्शापावसानकालेतु हेतोर-

भावात् सा विनष्टाततश्च विद्वेषाभावपूर्वकं भगवद्यथात्म्य स्व-
रूपदर्शनमभूदितपरब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषोभगवन्तमद्राक्षीदि
तिवचनादवगम्यतेअन्यत्रनारदस्य वसुदेवंप्रतिकृष्णाविषयकाप-
त्यबुद्धिनिषेधवचनाच्चमायत्य बुद्धिमकृथाः कृष्णोसर्वात्मनीश्वरे
इ तिअतस्तस्यापि तत्रतत्स्वरूपाज्ञानकृता मानुषत्वबुद्धिरनुमातुं
शक्यायस्त्वत्रविप्रशापवचनाश्रवणात् अच्युतनाम्नामशेषा-
णामुच्चारणमकरोत्ताच्च रूपंशंखचक्रगदाधरं नैवापपयावस्यात्म-
चेतसइतिवचनाच्चतदशेषनामोच्चारणात्तत्पारमेश्वर विग्रहध्या-
नाच्च तद्वास्तवस्वरूप ज्ञानपूर्वकंतत्रतल्लयइत्युक्तंतत्रत्तुज्ज-
न्मत्रयकारणस्य जन्मद्वये तृतीयेपि तत्पारमेश्वरत्वाज्ञानकार-
णस्यचवक्तव्यात् न च जीवांतर वत्तस्याप्यनाद्य ज्ञानहेतुकं
जन्मत्रयमपीतिवाच्यं तस्यविष्णुपार्षदत्व प्रसिध्यातद्वचनान-
वकाशात् नापिजन्मद्वये पारमेश्वर नृसिंहादितच्छरीरमेवत
दज्ञानेकारणां पारमेश्वरस्यातज्ज्ञानजनकत्वदर्शनाच्चचतुर्भुजवि-
ग्रहस्य इतिवाच्यंतत्रैव विष्णुरयमितिमनसिना भूत्नाय मच्यु-
तइत्याशक्तिरिति तत्पारमेश्वर त्वानिश्चयस्य तूदनात्केश्चतन्मो-
क्षाभावेहेतुत्वसूचनात् अनादिनिधिने परब्रह्मभूतेइति परब्रह्मभू-
तत्वे नतद्विग्रहस्य पारमेश्वरत्व ज्ञापनाच्च अन्यत्र नतुमां-
शक्यसद्रेष्टुमनेनैव स्वचक्षुषादिव्यंददामितेचक्षुरितिचतुर्भुज-
विग्रहस्याप्य पारमेश्वरत्व सूचनाच्चत्वत्तूकल्पना नुपपत्तेः
अतः पूर्वोक्तरीत्या विप्रशापस्यैवतज्जन्म त्रयस्य तत्पारमेश्वर

त्वाज्ञानस्य चहेतुत्व सिद्धेर्नामोच्चारणांतत्स्वरूप चिंतनं चतत्र तच्छायात्रसानशीघ्रता जनक मिदानीतनशापादिमोक्षोपाय-त्वसूचनार्थत्वेन वातद्वचनमन्यथा सिद्धंतत्स्मरण दग्धाखि-लाघसंचय इत्युक्तोवशब्दः शिशुपाल जन्म कृताघपरः पार्ष-दानां संचिताघानुपपत्तेः एवमशेषाच्युत नामोच्चारणस्यापि तद्धेतुत्व कल्पनमयुक्तं पूर्वशरीरेपि नृसिंहराघव नामोच्चारणे नतन्मोक्षप्रसंगात् एकस्य सकृदुच्चरितस्य राघवनाम्नोऽशेषा-च्युतनामोच्चारण फलाधिकफलप्रदत्वस्यानेकशास्त्रप्रसिद्धेश्चे त्यलं वहुशास्त्र विरुद्धेवादिनिरासेन " साप्रातीतिकीबुद्धि र्मुक्तिवाधिकेत्यत्रैवसूचितं मानुषबुद्धिरेव केवलमस्याभूदिति अतएव वसुदेवनिष्ठा साकृष्ण विषयकानिवारिता नारदेन,, मापत्यबुद्धिमकृथाकृष्णे सर्वात्मनीश्वरे ॥इतिश्रीवाल्मीकीयेपि॥ आत्मानं मानुषं मन्येरामं दशरथात्मजं। योहं यश्च यतश्चाहं तद्भवान् वक्तुमर्हती,, त्युक्तवत्तां रामं प्रतिभवान्नारायणोदेवः श्रीमान् चक्रायुधः प्रभुः एक श्रृंगावराहस्त्वमित्यादिभिः वाक्यैः श्रीरामस्योपनिषत्चरममंत्रैः परब्रह्मत्वादि सर्व-रूपित्व प्रकाशनवत् नारायणादि रूपित्व प्रकाशनेन तद्वि षयकमानुषबुद्धेर्निरसनाच्च केवलमानुषबुद्धिर्मुक्तिवाधकत्वं-ततस्तन्निषेधश्चोपपद्यते अत्रभवान्नारायणोस्ति नारायणोभवा-नस्तीति क्रियावचनस्योभयथाप्यन्वयोपपत्त्यातस्य श्रीरामनारा यणयोरन्यतर कारणत्वा निर्धारकत्वेपि एकश्रृंगवराहस्त्वमित्या

द्वैत्वमित्यस्यैवक्रियान्वयित्वोपपत्त्या प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यत्रोक्तिःस्याद्द्वयोरपि वाचकः प्रकृते संज्ञाग्रहणातिविकृतेर्नत्विति बचनात्त्वमित्यस्य वाच्यस्य श्रीरामस्यैव प्रकृतित्वोपपत्त्या नारायणादिरुपित्वमवगम्यते न च नारायणस्य राघवकारणत्वं राघवस्यैक शृंगवराहादिकारणत्वंचबोधयतीदं वाक्यमित्याशंकनीयंवाक्यभेदापत्तेः एकस्योभयार्थत्वंवाक्यभेदत्वमितितल्लक्षणात्तस्मात्श्लोकादौपठितस्यभवानिति पदस्यवाच्यस्यरामस्यैवभवान्नारायणोदेवोस्ति त्वमेकशृंगबराहादिरसीत्याद्युक्त्यानारायणादिकारणत्वंसुपपद्यते महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजन इतिरामस्य नारायणकारणत्वबोधकस्यब्रह्मणः रामस्यनारायणावतारत्वबोधकत्वानुपपत्तेः महार्णवेशयानस्त्वमित्यसंदिग्ध वाक्यानुरोधेनभवानानारायणोदेवइतिसंदिग्धवचनस्यनेतव्यत्वाच्चात्रापिरामस्यैव नारायणानतारित्वमुपपद्यतेयताश्चनारायणैक शृंगवराहादीनांवहूनांचेतनानांयुगपत्क्रमेणावाएकरामरूपत्वानुपपत्तेरूपनिषत्सुतथा श्रवणाच्चरामस्यत्वेकस्यशौभरिवत् युगपत्क्रमेणावाबहुरूपधारित्वोपपत्तेरूपनिषत् चरममंत्रेषुतथात्वश्रवणाच्चौपनिषद्तत्सर्वरूपित्वा नुरोधेनस्मृतिष्वपितस्य सर्वरूपित्वं मुख्यमुपपद्यते तथैवोक्तं चवाल्मीकीये ब्रह्मणा रामंप्रतिरामस्य नारायण रूपधारित्वं महार्णवे शयानेप्सुमांत्वं पूर्वमजीजनः इति किंचविष्णुपुराणे विष्णुरय मित्येतन्नामनस्य भूदित्युक्तो विष्णु शब्दो न चतुर्भुज जगत्स्थिति

हेतुपरः किंतुकेवल योगवृत्त्या व्यापकार्थ कत्वेन ब्रह्मशब्दवत् सर्वकारणपरः नातस्तस्मिन्नादिनिधने परब्रह्मभूतेमनसस्तल्लय इति तत्रैव विष्णुपदस्थाने परब्रह्मपदप्रयोगेन तस्यपरब्रह्म शब्दपर्यायत्वोपपत्तेः वाल्मीकीये जगतस्थति हेतोर्विष्णोः श्री रामकार्यत्वस्मरणाच्च रक्षांविधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मि-मवानि तीत्यलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः तदेवमुक्तप्रका-रेण विष्णवादिशब्दानां प्रातीतिक बुद्धि निराकरणाय प्रयुक्त त्वेनार्थांतरपरत्वोपपत्तेः प्रदर्शिताभ्यासस्य परमोपसंहारस्यचा न्यथासिद्धिर्दृष्टव्या तथा चौपनिषदोंपक्रमश्रुतम हाविष्णुशब्द-स्यमंतेयोगिन इत्यादि वचनसंदर्भ विरोधेनव्यापकत्वतद्धर्मा-र्थकतयार्थांतरपरत्वेनान्यथासिद्धिवत् वाल्मीकीयेपितन्मूलोनि-षदवचनसमूहविरोधात् कौशिल्या जनयद्रामंविष्णुत्वमुपजग्-मवानित्यादितत्र्त्यवचनसंदर्भविरोधाच्चविष्णुत्वमुपजग्मवानित्या-दिवचनानांश्रुतिमूलकत्वेन विष्णो पुत्रत्वमागच्छकत्वात्मानं चतुर्विध मित्यादिवचनेभ्योऽश्रुतिमूलकेभ्योबलीयस्त्वांच्च तत्र-त्यानामपिविष्णवादिशब्दानामर्थांतरपरत्वेनान्यथासिद्धिरूपप-द्यते नचविष्णवादिशब्दानामप्युपनिषदिश्रवणात्तेपिं श्रुतिमू-लकत्वेनबलिष्टाइत्याशंकनीयं चरममंत्रेपुविष्णुमहाविष्णवादि-शब्दानां श्रीरामकार्यविग्रहपरत्वनिश्चयात् सामान्यशब्दत्वेन श्रीरामपरत्वनिश्चयाद्वामहाविष्णु शब्दस्यतदनुरोधनेतयोपक्र-माणां महाविष्णवादिशब्दानामर्थान्तरपरत्वेननीतत्वातस्मात्ता

नामपिविष्णवादि शब्दानां श्रीरामावतारपरत्वेन ज्ञापमानानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यादि वाक्यगतानां श्रुतिमूलकत्वनिर्बाधत्वोपपत्तेः तद्विपरीतार्थकत्वेन भास्यमानानां जज्ञेविष्णुरित्यादि वाक्यगतानामश्रुतिमूलकत्वे नार्थांतरश्रुतिमूलकत्वेनार्थान्तर परत्वेनान्यथा सिद्धेर्निवाधादुर्वारात् किंच विष्णोर्नाम्नां सहस्राणांतुल्यएषमहामनुरित्यादि स्मृतिसहकृत्तानां क्लृप्तानां च श्रीरामविषयकस्मृतिवचन मूलभूतश्रुतीनां तादृशसहकारि स्मृतिवचनरहितेभ्यो विष्णुपरत्वेनकल्पितेभ्यश्च कल्पितस्वीकारेपिसंदिग्धार्थत्वे नार्थांतरपरतयानीतेभ्यश्च तन्मूलश्रुतिभ्यो-बलीयस्त्वोपपत्तेः श्रौतस्मार्त्तकारण वाक्यगतानांविष्णवादिपदानामर्थांतरपरत्वोपपादनेनैवश्रुतिस्मृति पूर्वापरवाक्यानांनिर्विरोधत्वमुपपद्यते किंचैवं तेषामर्थांतरपरत्वंसुतरामुपपद्यते कथमितिचेत् विष्णोपुत्रत्वमागच्छ जज्ञेविष्णुः सनातनइत्यादीनिवलिष्टानि विष्णोर्नाम्नां सहस्राणां तुल्यएषमहामनुः अनंताभगवन्मंत्रानानेनतुसमाकृताः वैष्णवेष्वपिमंत्रेषुराममंत्राःफलाधिकाः विष्णोरेकैक नामैव सर्ववेदाधिकंमतं तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमंमतं जपतः सर्ववेदांश्चसर्वमंत्रांश्चपार्वति तस्मात्कोटिगुणंपुण्यं रामनाम्नैवलभ्यतइत्यादीनि वाक्यानिवासर्वाण्यपिवेदार्थज्ञ प्रणीतत्वेनमुख्यार्थकत्वेन च स्वस्व-

---

१ महाविष्णु घटकार्थांतरश्रुतिः।

२ रामप्राप्तमनुष्यत्व बुद्धि निवृत्तिरूपा।

स्थानेवलिष्टानीति चेन्न परस्परविरुद्धार्थकत्वेनसर्वेषामप्रमाणया पत्या तदविरोधाकांक्षया तदन्यतर वाक्यानां मुख्यार्थत्वत्यागे नार्थान्तरपरत्वोपपत्तेः तत्कथमितिचेत् विष्णुपरवाक्यानांमुख्यार्थत्ववाधेन तेषांतत् प्राशस्त्यमात्रलक्षकत्वंद्योतयतिकार्यनाम्नः कारणनामोत्कृष्टत्वा नुपपत्तेः रामनामपरवाक्यानांमुख्यार्थपरत्वंतु विष्णुपराणामर्थांतरपरत्वंज्ञापयति विष्णवादिनामवाच्यस्य तत्सहस्रगुणाधिक रामशब्दवाच्यकारणत्वानुपपत्तेरित्येवमितिचेदस्तु तर्हिरामनाम पराणांमुख्यार्थ त्वत्यागोविष्ण्वादि परवाक्यविरोधात् विष्णवादिमंत्रस्थप्रणव विरोधाच्चविष्ण्वादिमंत्रांगत्वेन दृष्टस्यप्रणवस्य निश्चितविष्ण्वादि वाचकत्वस्यविरोधेनरामशब्दस्यवास्तव तत्सहस्रनाम तुल्यत्वानुपपत्तेरितिचेन्नप्रणवस्यश्रुतरामशब्द कार्यत्वस्यस्वकारण श्रेष्टत्वोपपादकत्वेन तद्विरोधित्वानुपपत्तेः किंच प्रणवस्य विष्णु नारायणवासुदेव नृसिंह गोपाल शिव दुर्गा गणेशादि वहुदेवतामंत्राद्या वयवत्वश्रवणात्तदन्यतरदेवताया असाधारणवाचकत्वानुपपत्या तदन्य तरकारणत्वसूचकत्वा नुपपत्तेः वहूनांमूलकारणत्वा नुपपत्तेश्च न चैषां मंत्राणामन्यतरस्या साधारण्येनप्रणवविवरण त्वं प्रणवस्यतन्मूलत्वं चोपपद्यतेतुल्ययुक्त्याप्रणवस्य तत्पूर्वकमंत्राणां च सर्वेषां मूलत्व तद्विवरणत्वोपपत्ते यथाषडक्षरतारक संज्ञकस्य राममंत्रस्यवह्नि वीजमंत्रशेषयोः

---

१. पूर्वोक्तवाक्यत्रयन्तच्छब्दार्थः।

विवर्ण्यविवर्णा रूपत्वमुपपद्यतेद्वयोः सारूप्यदर्शनात् अतोमा-
हात्म्य तश्चसाम्यत्वश्रवणात तत्स्मरणाच्च नचैषामन्यतर
मंत्रस्याक्षरतःप्रणवसा रूप्यंदृश्यतेऽर्थतश्च तत्साम्यंवगम्यतेप्रण
वाक्षरेभ्यस्तत्तन्मंत्राक्षराणांबैरूप्यदर्शनात शब्दशास्त्ररीत्यापि-
तेभ्यस्तदसिद्धेश्चमंत्रान्तरेभ्यः बहूत्कृष्टत्व श्रवणाच्चप्रणवस्ये-
त्यतोपि नतेषांतद्विवरणत्वमुपपद्यतेतदक्षरसारूप्य तदर्थसाम्या-
भावेपितद्विवरणत्वांगीकारे सर्बमंत्रवाच्यानां प्रणववाच्यत्व-
साम्योपपत्त्यासर्वोत्कृष्टत्वं समानंनचतद्युक्तं वहूनांमूलकारण-
त्वानुपपत्तेः किंचवैदिकप्रणवनिष्ठसर्वाक्षरात्मकत्व श्रवणावष्टं-
भेनापिनतदन्यतरस्यतद्विवरणत्वमुपपद्यते तुल्ययुक्त्यासमस्त-
मंत्राणामक्षरांतराणां चतद्विवरणत्वोपपत्त्योक्तदोषतादवस्थ्यात्
ननुप्रणवप्रत्यक्षरस्यानेकार्थकत्वात तद्विवरणत्वेपिसर्वेषांमंत्रा-
णांप्रणवतद्वहूल्यार्थ प्रकाशकत्वेनतन्मुख्यगौणार्थप्रकाशकत्वे-
नचश्रेष्ठत्वं केषांचित्केषांचिदश्रेष्ठत्वंचोपपद्यतेयथागाणपत्त्या-
दिमंत्रापेक्षया वैष्णवमंत्राणांश्रेष्ठत्वमुक्तमितिचेत्सत्यं तथापि-
युक्तिमात्रसिद्धोयंपक्षः श्रुत्यपेक्षयादुर्वलः यस्मादुपनिषत्सुवा-
च्यनिष्ठश्रेष्ठत्वमश्रेष्ठत्वंचावलंव्यवाचकस्य श्रेष्ठत्वमश्रेष्ठत्वंचाव-
गम्यतेवाचकस्यवाच्यतादात्म्यश्रवणात सीतारामौतन्मयावत्र-
पुज्यावितिपादामात्राः मात्राश्चपादाइतिचकृष्णस्तथैकोपिजग-
द्धितार्थशब्देनासौपंचपदीवभूवेतिचस्मृतिरपिवाच्यसंवंधनेवाच-
कस्यश्रैष्ठयंवदति एकांगसंगिनीगंगापावयेदखिलंजगत् अंग-

प्रत्यंगसंव्यापिनामकिं कर्त्तुमक्षममितिकिंचमंत्राणांप्रणावैकैका-
र्थप्रकाशकत्वेन नतद्विवरणात्वमुपपद्यतेविवरणास्यमूलसर्वगूढा-
र्थप्रकाशकत्वा त्सर्वैमिलित्वातद्विवरणभूताश्चे त्तदेकैकस्यन-
तद्विवरणात्वं एकस्यतदल्पार्थप्रकाशकत्वादतरतत्तान्मंत्रन्यून
त्वपूर्त्तयेप्रणावस्यतत्तान्मंत्रपूर्ववृतित्वमुपपद्यते मिलितानांसर्वेषां
तत्सर्वार्थ प्रकाशकत्वं नत्वेकैकस्य तथात्वस्वीकारे गाण
पत्यादीनामपिप्रणाव विवरणात्वोपपत्त्यागरोशादीनामपिप्रणाव-
वाच्यत्वेनसर्वकारणात्वोपपत्तेदुर्वारात् भगवन्मंत्राणामेवतत्सर्वा-
र्थप्रकाशकत्वंन गाणपत्यादीनांमंत्राणामिति चेत्तर्हिमिलि-
तानां सर्वेषांतत्पूर्वकानामेकैकस्यवा आद्ये एकमंत्रस्यार्थ ज्ञाने-
ननकार्यसिद्धिः प्रणावकृत्स्नार्थज्ञानात्द्वितीयेपिएकमंत्रस्यार्थ
ज्ञानेनैवकृत्स्नप्रणावार्थ ज्ञानात्मंत्रान्तरस्यतदर्थज्ञानस्यवावै-
यर्थ्यापत्तिः नचभगवन्मंत्रेष्वप्यन्यतरमंत्रस्यतत्सर्वार्थप्रकाशक-
त्वमुपपद्यते सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयोबेदनिहितंगुहायांसोश्नुतेसर्वा-
न्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेतिमंत्रब्राह्मणायोःफलैक्यश्रवणात्
मंत्रवाच्यज्ञाफलस्यब्राह्मणप्रकाश्यवद्वाप्रणावमंत्रशेषयोः फलै
क्यश्रवणात्प्रणावार्थ ज्ञानफलस्यमंत्रशेषप्रकाश्यत्वाश्रवणाच्च
नचप्रणावार्थज्ञानफलंकश्चिन्मंत्रः प्रकाशयतिनापिप्रणावमंत्र-
शेषयोः फलसाम्यंश्रूयतेप्रत्युतमंत्रशेषगतविषाणवादिनामभ्यो-

---

१. मूलस्य सर्वगूढार्थः मूलसर्वगूढार्थः मंत्राणांतत्प्रकाशभातो पपद्यते विवर्णत्वम्।

महत्वाधिक्यंप्रणवस्य ननूपपद्यतेतत्स्वोपवृंहणपुराणादिपाठ-
फलतः श्रुतिपाठफलस्याधिक्यश्रवणादितिचेन्न तत्पाठफला-
धिक्ययोः तत्पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वहेतुत्वात्प्रकृतेतुमंत्रतद्ब्रा-
ह्मणयोरिव प्रणवमंत्रशेषयोरुभयोरपिवैदिकत्वेनपौरुषेयत्व
साम्यात् फलवैषम्यानुपपत्तिः सावैषम्यानुपपत्तिः प्रणवस्यत-
दुत्तरतनस्यविष्णुनारायणादि नाम्नश्चतुर्थ्यन्तस्यमूलत्वंतद्वि-
वरणत्वंबाधयंति यदिप्रणवस्य बिवरणभूतंतदर्थप्रकाशकं
प्रणवोत्तर तनचतुर्थ्यन्तंबिष्णुनारायणादिकं किमपिनाम-
स्यात् तदापूर्वोक्तमंत्रप्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानफलस्यप्रकाशक ब्राह्म-
णवत्प्रणवज्ञानफलप्रकाशकंचतुर्थ्यन्तविष्णुनारायणादिकंकि-
मपि नामस्यात्नचतथाश्रूयतेश्रूयतेहि ॐ मित्येतदक्षरंसर्बमि-
तिभूतंभव्यंभविष्यदिति सर्वमोकारएवेतियच्चान्यत्त्रिकालातीं-
तंतदप्योंकारएवेतीत्येवमादीनिश्रुतिवाक्यानि प्रणवार्थस्यत-
न्माहात्म्यस्यचप्रकाशकानिअतः एषांवाक्यानामेवप्रणवार्थप्र-
काशकत्वेनतद्विवरणत्वमुपपद्यतेनतुतदर्थाप्रकाशकानां चतुर्थ्य-
न्तानां विष्ण्वादिनाम्नांकिंचकस्यापिमंत्रस्याक्षराणांप्रणवाक्षर
सारूप्यंनदृश्यते नप्रणवसमानार्थकत्वंचेत्यतोनतयोर्मूलतद्वि-
वर्णत्वमुपपद्यते नचक्वाप्युपनिषदिमंत्रांतर कृत्स्नार्थप्रकाश-
कानिवाक्यानिश्रूयंतेयत्रहिरामोपनिषद्यत्रैवराममंत्रकृत्स्नार्थप्र-
काशकानिवाक्यानिश्रूयंतेतत्र दृश्यतेमूलतद्विवरणयोरक्षर-
सारूप्य मर्थसाम्यंमहत्वसाम्यंच श्रूयतेतत्कथंज्ञायतेइतिचेत्

तत्रचवह्निवीजाकृतेरविमंत्रशेषाकृतेदर्शनात् तयोरक्षरसारूप्यैरौ-
कार्थकत्वोपपत्तेश्चमंत्रशेषस्यवह्निवीजार्थप्रकाशकत्वावगमाच्च-
क्रियाकर्मेज्यकर्तृणामर्थं मंत्रोवदत्यथेत्याद्यौपनिषद्वाक्यानां-
स्वाभीष्टजीवेश्वरशेषशेषिभावादि मंत्रार्थप्रकाशकत्वावगमाच्च
चतुर्थीदीयते चात्रतादर्थ्येकमलोद्भवेति तथैवस्मृतेश्चमंत्रशे-
षवह्निवीजविवरणात्वमुपपद्यतेरेफारूढामूर्त्तयः स्युरितिरेफस्यो-
त्कृष्टत्वं यथाश्रूयतेतथैव जीवत्वेनेदमोंयस्येतिवह्निवीजोत्कृष्टत्वं
श्रूयतेइत्योमितीतिचमंत्रस्याप्युत्कृष्टत्वं श्रूयतेयस्मातयस्माच्च
यथाकरण्डे रत्नानि गुप्तान्यज्ञैर्नदृश्यते तद्वन्मंत्राश्चवेदाश्च-
रकारेसुव्यवस्थिताः वीजेयथास्थितोवृक्षः शाखापल्लवसंयुतः
तथैवसर्ववेदाहिरकारेसुव्यस्थिताः सहस्रनामतुल्यंरामनामबरा-
ननेलौकिकाः वैदिकाः शव्दाः येकेचित्संतिपार्वतिनामानिरा-
मचन्द्रस्यसहस्रंतेषुचाधिकं तद्दङ्नामसहस्रैस्तुरामनामसमंमतं-
विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकंमतं तादृङ्नामसहस्रैस्तुराम-
नामसमंमतं जपतःसर्ववेदांश्चसर्वमंत्रांश्चपार्वति तस्मात्कोटि-
गुणंपुण्यंरामनाम्नैवलभ्यतेइति वैष्णवेष्वपिमंत्रेषुराममंत्राफला-
धिकाः गाणपत्यादिमंत्रेभ्यः कोटिकोटिगुणाधिकाः विष्णोर्ना-
म्नांसहस्राणांतुल्यएषमहामनुः अनंताभगवन्मंत्रानानेनतुस-
माःकृताः इत्येवंरेफवन्हिवीजमंत्राणामौत्कृष्टचसाम्यंश्रूयतेत-
स्मात् षडक्षरेतदुपपद्यते यथानतथामंत्रान्तरेषु तत्रतदक्षरसारू-
प्यादर्शनादर्थसाम्यप्रणवोत्कृष्टत्व वन्मंत्राणांविष्णवादि नाम्नां

श्चोत्कृष्टत्वाश्रवणादस्मरणाच्च तत्तदुपनिषत्सुजीवेश्वरशेषशे-
षीभावसंबंधादि मंत्रार्थपरवाक्याश्रवणाच्चतथाहि गोपालोप-
निषदिकादाय: लात्पृथिवीत्येवं कामबीजककाराद्यक्षराणांज-
लाद्युत्पादकत्वमात्रं श्रूयतेनतुतेषांजीवेश्वरसंबंधादिमंत्रार्थप्र-
काशकत्वंनृसिंहोपनिषदिॐमितिअथकस्मादुच्यतेउग्रमितीत्या-
दिप्रश्नप्रतिवचन वाक्येषुनृसिंहानुष्टुपपदार्थमात्रंश्रूयतेतत्रस-
र्वेषांपदानां परमेश्वरमात्रपरत्वंश्रूयतेनकस्यापिपदस्य जीवेश्वर-
संबंधादि परत्वं तत्रैवप्रणवार्थात् उग्रादिपदानामर्थांतरत्वंस्फु-
टंश्रूयतेऽतेन प्रणवविवरणत्वमुग्रादिमंत्र शेषपदाना मुपपद्यते
उपनिषदंतरेषु मंत्रपदार्थमात्रमपिनश्रूयते अस्यांरामोपनिषदि
तु जीवेश्वर संबंधादिसमस्तमंत्रार्थ प्रकाशकानि वाक्यानि
श्रूयंतेरेफारूढामूर्त्तय: स्यु: क्रियाकर्मेज्यकर्तृणामर्थं मंत्रोवदत्य
थेत्यादीनिअत्रैव षडक्षरार्थानुरोधेनैवमंत्रांतराणामप्यर्थ:समर्थ-
नीयइत्यपिज्ञापयति सर्वेषामेवमंत्राणामेष: साधारण:क्रम:
इत्येषाश्रुति: अतोमंत्रांतरार्थपराणिपुराणादिवाक्यानिअश्रुति-
मूलकत्वेनाप्रमाणत्वं गतव्यान्यपि सर्वेषामेवमंत्राणामेष:
साधारण: क्रमइतिश्रुत्यवष्टंभेनषडक्षरमंत्रार्थपरवाक्यानुगामि-
त्वेनैवप्रमाण्यपदवींगच्छंति तस्मात्मंत्रांतरार्थपरस्वतंत्रवेद
वाक्यानुपलंभान्नप्रणवविवरणत्वंमंत्रांतराणामुपपद्यते किंतु-
स्वस्वन्यूनतापूर्त्त्येप्रणवाश्रयत्वमेव यत: प्रणवस्यतत्तन्मंत्र-
पूर्वबृत्ति रन्यथानुपपद्यमानातत्तन्यूनतापूर्त्तिद्वारातस्यतस्य

चापकृष्टत्वं प्रणवस्य च सर्वोत्कृष्टत्वं सूचयतितत्संयोगेन
पृथक्त्वेननचतत्फलोपपादकत्वात् खादिरादिवत् यथाखादि-
रोयुपः यज्ञांगत्वेनतन्न्यूनतापूर्त्तिद्वारातत्तत्फलोपपादकः स्वा-
तंत्र्येणवीर्यफलप्रदश्च तथा प्रणवोपि तत्तन्मंत्राङ्गत्वेनतत्त-
न्न्यूनतापूर्त्तिद्वारातत्तत्फलोपपादकःस्वातन्त्र्येणसर्वफलप्रदश्च-
यः प्रणवमधीते सर्वमधीते यस्तत्त्रिमात्रं ॐ मित्येकाक्षरं
ससर्वमित्याद्यासुश्रुतः तस्यैवंभूतस्यप्रणवस्य जीवत्वेनेद मोय-
स्येति रामशब्दकार्यत्वश्रुतेः शाब्दशास्त्ररीत्यापि तदवयवाक्षरै-
स्तत्सिद्धेश्च ततस्तदाधिक्योपपत्तेः प्रणवाकृतार्थीकृतशूद्रा-
दि कृतार्थी करणादपि ततस्तत्कीर्त्त्याधिक्योपपत्तेश्च नस्व-
कारण राममामोत्कृष्टत्व सूचकस्यप्रणवस्योत्कृष्टत्व मव-
लंव्यविष्णुपरवाक्यानां रामशब्द परवाक्योत्कृष्टत्वंतद्वाच्य-
त्वावष्टंभने विष्णोरवतारित्वं चोपपद्यते किंचभवतु प्रणव-
विवरणत्वं विष्णवादिमंत्राणां तथापिनतत्सहायेन विष्णुपर-
वाक्यानां रामनामपरवाक्योत्कृष्टत्वंनचतद्वाच्यत्वा वष्टंभने-
विष्णोरवतारित्वं चोपपद्यते वैष्णवेष्वपिमंत्रेषु अनंता भग-
वन्मंत्रानानेनतुसभाकृताः इत्यादि बहुस्मृतिवाक्यविरोधात्
तत्रप्रणवविशिष्टसमस्त भगवन्मत्रेभ्यः राममंत्रोत्कृष्टत्व स्मर-
णात्मंत्राणांप्रणववैशिष्ट्यानगीकारेतयोर्मूल विवरणत्वव्या-
घातात्प्रणवस्य तत्पक्षपातित्वा नुपपत्तेश्चेत्युभयतः पाशारज्जु-
रित्यलनमतिविस्तरेण यत्तूक्तमस्तुतर्हिरामनाम परत्वांमुख्या-

र्थत्वत्यागो विष्णु परवाक्यविरोधादिति तदपिनोपपद्यते पूर्वो-
क्तरीत्योपक्रमश्रुतिविरोधेन उपसंहार चरममंत्रविरोधेन चार्थो-
तरपरत्वेन नीतानांतेषामेव रामनाम परवाक्यसंदर्भ विरोधेन
सुतरामर्थातरपरत्वोपपत्त्या अर्थातर परत्वेनैवतेषां श्रुतिमूल-
कत्वोपपन्नत्वात्तकुतः विष्णुपरवेद वचनस्य तद्वचनसंदर्भ
विरोधेनार्थातर परत्वोपपादनात् यद्यपि विष्णुपरस्मृति
वचन मुख्यार्थत्वे श्रौतं प्रमाणंनोपलभ्यते तथापिक-
श्चिद्यदिस्वप्रौढ्या वेद मूलकं तन्मुख्यार्थकत्वमङ्गीकृत्य
तद्विरोधेन रामनामपराणां प्रशंसामात्रपरत्वं वदेत्तदपिनैषां-
तदुपपद्यते भगवन्नाम्न्यर्थवादत्वानुपपत्तेः किंचत्वदभीष्टतत्प्रशं-
सामात्र परत्वेपि नत्वदभीष्टसिद्धिः कुतइतिचेच्छृणु तत्रहेतुं
यदिपेक्षयास्तूयते यद्वस्तु तस्मात्किंचिद्गुणाधिक्यं तन्निष्ठ
मवलंब्य प्रसंसायाः प्रवृत्तेः यतोगुणाद्यपकृष्टक्षत्रियाद्यपेक्षया-
गुणाद्याधिक्येन ब्राह्मणजातिः स्तूयतेइयं भूमिदेवतेति अ-
विद्यब्राह्मणापेक्षया विद्यावान् ब्राह्मणः तदपेक्षयापि शंशय
छेत्तादिरुत्तरोत्तर, गुणाधिकः नतुस्वसामभ्यधिक गुणादिमद्ब्रा-
ह्मणापेक्षया ब्राह्मणांतरंस्तूयते अतोविष्णवादि नामभ्योयद्गु-
णाद्याधिक्य मवलंब्य रामनामस्तूयतेतस्यैव गुणादेस्तद्वाच्य
निष्ठत्वोपपत्ते र्विष्णवादिशब्दवाच्येभ्यस्तद्वाच्याधिक्य मुपप-
द्यते वस्तुतस्तु भगवन्नाम महत्वेर्थवादत्वानुपपत्तेरतद्विषयं
प्रशंसामात्र वचनम ज्ञानमूलं असंमतं च तेषां वेदवचना-

नां स्मृतिवाक्यानां तदवलंब्याचार्याणां च येउपदिशंति प्रथमं ब्रह्मणत्व संपादिनीं परमेश्वर नामत्मिकांब्राह्मण भायत्रीयेच स्वशिष्यान्प्रतिमंत्रमादावुपदिशंति नामात्मकंभग-वत्स्वरूपध्यानादिकंतुपश्चात जपात्तेनैवदेवता दर्शनंकरोति-कलौ नान्येषा मितिश्रुतेः हरेर्नामैव नामैव नामैव ममजी-वनं कलौनास्त्येवनास्त्येव नास्त्येवगतिरन्यथा रामेतिवर्णद्वय मादरेणासदाजपन्जंतुरुपैतिमुक्तिं कलौयुगे कल्मषमानसाना-मन्यत्रधर्मेखलुनाधिकारः इत्यादिस्मृतिवचनानांचविरुद्धं तद्वचनंयाभिः श्रुतिस्मृतिभिः कलेयुगेमुमुक्षून्प्रत्युपायांतर-परित्यागेनहरिनामैकोपायत्वंशिक्षितं तथार्थवादोहरिनाम्नि-कल्पनमित्यादितद्विषयकार्थवादप्रतिषेधकस्मृतिवचन विरु-द्धंचदतो नादरणीयंपंडितैः अनुपपन्नत्वाच्चेकथंतदनुपपत्तिरि-तिचेच्छृणुयूयतद्विरुद्धादित्यागुणविधायकवाक्यवत नाग्नित-द्विरुद्धगुणविधायकवचनाभावान्नतत्रगुणवादोपपत्तिः जगदु-त्पादकत्वादि तद्वाच्यधर्मविधानंतु तत्रयुक्तंवाच्यवाचकयोरभे-दश्रुतेः प्रत्यक्षावगताग्नि हिमभेषजत्वानुवादक वाक्यवत नामपर वाक्यानां प्रमाणांतरावगतार्थानुवादकत्वाभावान्न तत्रानुवादाख्यार्थ वादत्वोपपत्तिः श्रुत्यर्थानुवादकत्वंतुस्मृति प्रमाणत्वे मूलं किंच यच्छ्रुति प्रमाणावगतस्य नाममहत्वस्य निर्बाधात्तद्वाचस्य निर्बाधं सर्वोत्कृष्टत्व मुपपद्यते विध्यऽ-सन्निधेर्न विधि शेषत्वोपपत्तिः प्रत्युत पत्सूयते

ततद्विधीयते इतिन्यायात्तत्र विधिः कल्प्यते तदेवं श्रुति स्मृति महाजन वचन विरोधादयोक्ति कत्वाच्च तत्रार्थ-वादत्वासिद्धेर्बाध कांतराभावाच्च भगवन्नाम महत्व विषयक वाक्य संदर्भबोधितार्थस्य निर्बाधत्वनिश्चयात तद्विरोधेन तद्वाच्यस्यतदपकृष्ट गुणविष्णवादि नामवाच्यावतारत्वा-सिद्धेः विष्णवादि विषयक कारणत्वावभासकानां जज्ञेविष्णु-रित्यादीनांतेषामपि महातेजाः रामोरतिकरः पितुः स्वयंभूरि-वभूतानां वभूवगुणवत्तरः सहिदेवैरुर्दीर्णस्य रावणस्यवधा-र्थिभिरर्थितो मानुषे लोके जज्ञेविष्णुः सनातनः इतिसहिरामो-जज्ञे कथंभूतो रामः विष्णुः व्यापकः गुणः सनातनः अनादि व्यापकइत्यर्थः इत्यवंविष्णु शब्दश्य रामपदविशेषणत्वेनार्था-तरपरतया निर्बाधेनान्यथा सिद्धिर्निष्पन्नतरेत्य वधेयं संप्रदाय-विद्भिः श्रुतिस्मृति निर्विरोधार्थावकलनतत्परैः शास्त्रैकप्रमाण-वद्भिः पंडितैः येत्वेवनिर्णीयदर्शितमपी ममर्थं न जानंति-ज्ञात्वापि नधारयंति नोपदिशंति च स्वशिष्यान्प्रतिअंध परं-परोपदिष्टार्था छादितपरतत्व ज्ञान चक्षुषः परलोका नादरेणहि कार्थ परतया पंडिता पसदाइत्यनादरणीयाः श्रुतिस्मृतिपुर्वा-पर वाक्यनिर्विरोधार्थ निर्णयपूर्वकं तदनुष्ठानतत्परैः पंडितैः यत्तुवाल्मीकीये विष्णोरर्द्धमित्युक्तं तस्य तत्पुर्वापरवाक्यनि-र्विरोधेनार्थईदृशो निष्पद्यते विष्णोः स्वरूपतो व्यापकस्य व्या-पकतेजो विशिष्टस्य चार्द्धतेजः संकोचनेन तदाश्रयमात्रं श्री-

दशरथगृहे अप्रकाशिततत्तेजस्कत्वात् स्वर्गारोहन समये तत्प्र-
कटीकरणाच्च अतएव तत्समये अथविष्णुर्महातेजाः पितामह-
मुवाचहेत्येवमादयस्तत्प्रकटिततेजः सूचकोक्तयः संगच्छन्ते
प्रकाशापेक्षया प्रकाशिनः प्रधान्यादुक्तं महाभागमितिअथवा
विष्णवादि कारणस्य रामस्यतदर्द्ध भागत्वानुपपत्तेः सर्वव्याप-
कत्वेन सर्वनियामकस्य तस्यस्वव्याप्येननियम्येनकेनाप्यशक्य-
खण्ड नाञ्च तद्विषयकार्द्ध शब्दस्याखंडार्थपरत्वानुपपत्त्यास्था-
नार्थ परत्वेन विष्णवाद्याधार लक्षकत्वमुपपद्यते परमेपरार्द्धे-
पितुरर्द्धमियायराज्ञोर्द्ध मियायत्यादि वेदवचनेभ्योप्यर्द्ध शब्दस्य
स्थानवाचकत्वावगमात्तथा चविष्णोरर्द्धस्थानं तल्लक्षितमा-
धारं आश्रयमितियावत् इत्येवमत्रस्यार्द्धशब्दस्यविष्णोराश्रया-
र्थकं त्वमुपपद्यते उपक्रमे विष्णुरात्मवानित्यत्र श्रीरामस्यवि-
ष्णवात्मत्वनि र्देशेनतदाश्रयत्वसूचनात् विष्णुत्वमुपजग्मि-
वानित्युपसंहारेतु तस्यविष्णवतारित्वेनतदाश्रयत्व स्फुटीकर-
णाच्च ब्रह्मणोरूपकल्पना ॐ योवैश्रीरामचन्द्रः सभगवान्-
यत्परंब्रह्मयो ब्रह्माविष्णुरित्यादि वेदवचनैः श्रीरामस्य विष्णवा-
वादि रूपित्वावगमाच्च तदेवं वाल्मीकीयेपि श्रीरामस्य विष्णवा-
वादि कारणत्व निष्पत्त्या ततसंबंधिनां तत्पत्न्यादीनामपि
तत्पत्न्यादि कारणत्वोपपत्तेः श्रियःश्रीर्भवेदग्रेत्यादि वाक्यानां
यथाश्रुतार्थकत्व निष्पत्तेः श्रियः श्रीः श्रीदेव्या अपिश्रीत्वोप-
लक्षिततच्छ्रेष्ठत्वे न तत्कारणत्वं तथाकीर्त्तेः लीलादेव्या

अपिकीर्तित्वंन तल्लीलात्वहेतुत्वे नतथावसुधायाश्च वसुधां श्रियः श्रीभर्तृवत्सलामिति युद्धकांडेक्तिेः भूमिदेव्या अपि-भूमि देवीत्व हेतुत्वे नतत्तत्कारणत्वं श्रीजानक्या उपपद्यते तथाप्रभोः प्रभुरित्यत्रापि विष्णत्वादि कारणत्वात्तत्प्रत्यपि प्रभु-त्वं श्रीरामस्योपपद्यते अवतारस्य स्वकारणाभिप्रेतकार्यकारि-त्व मात्रेणैव तन्नियम्य त्वोपपत्तेः अत्रापरोऽतिप्रश्नं करोतिननु रामशव्दस्य परतत्व मुख्यनामधेयत्वे तस्यैवप्रातीतिकबुद्धि-निर्वर्त्तकत्वोपपत्तेः विष्णोपुत्रत्वमागच्छेत्यत्र आगच्छ विष्णो-भद्रंतेइत्यत्र च अथविष्णुर्महातेजाः इत्यत्र च जज्ञे विष्णु-सनातन इत्यत्र च भवान्नारायणोदेव इत्यत्र चततः प्रति-ष्ठितोविष्णुस्वर्गेइत्यत्र चसर्वत्र विष्णवादि पदस्थाने रामपदं-किंनदत्तमिति चेच्छृणु नेत्थंकेन चित्किमपि प्रतिपृष्ठमद्या-पिपदांतरस्थाने पदांतरं किंनप्रयुक्तंस्मृतिकारैः श्रुतिभिश्चयेन-निः संसयं पदार्थवोधः स्यादितिकिंतु सर्वैरपि शिष्टैराचार्यैस्ता-त्पर्या नुपपत्या संभवितार्थ वाक्य विरोधाच्च संभवितार्थ-वाक्यान्यर्थांतर परत्वेननीतानि यथा आकाशादिवाक्येषु परमेश्वर लिंगवाहुल्य दर्शनात् अनन्यथा सिद्ध-लिंगेनश्रुतिवाधात आकाश प्राणादिश्रुतयः परमेश्वरपरत्वेन नीता यथा च अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोतियः ससन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रिय” इत्यत्रगौण सन्यासित्वमुक्तं “क्षेत्रज्ञं चापिमां विद्धीत्यत्रतात्पर्यानुपपत्त्या

मामित्यस्य मदात्मके लक्षणाकृता अहं ब्रह्मास्मीति अयमात्मा ब्रह्मत्येवत्वादिष्वपितथैवरीत्याब्रह्मशब्दस्य तदात्मके लक्षणाकृतान तु तत्र तत्तद्व्याख्यातॄनप्रतिकेनापि श्रोत्राकिमर्थं श्रुतिभिर्वियदादिरूढमाकाशादि पदं परमेश्वर परत्वेन प्रयुक्तंन तु योगरूढं तद्विषयकं विष्णवादिपदं येननिःसंशयं परमात्मबोधोभवेत्किमर्थं भगवतापि सगौण सन्यासी गौण योगी च क्षेत्रज्ञंमदात्मकं विद्धीत्येवं नोक्तं अहं ब्रह्मात्मको स्मीतीदृशी श्रुतिश्चापि किंनामूदित्येवं न पृष्टं यथा त्वं पृच्छसि किमर्थं ‘ विष्णोपुत्रत्वमागच्छ जज्ञेविष्णुः सनातनः । महार्णवेशयानोप्सुमांत्वं पूर्वमजीजनः । रक्षांविधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानि ” त्यादीनिच परस्परविरुद्धार्थकान्युक्तानि परमर्षिर्गोति तस्मात्त्वायं प्रश्नोयद्यपि निरर्थकः महाजनः परम्परा विपरीततयादृष्टांतपूर्वक तत्प्रत्युत्तरलाभात्तथापित्वन्मनः सन्तोषाय किंचिद्वक्ष्यामः शृणु तदेकाग्रेणमनसाभगवन्नान्यर्थवादानुपपत्तेः प्रत्युत्तन्निषेध श्रवणाच्च यथा श्रुतार्थकानि विष्णो ‘ नाम्नां सहस्त्राणां तुल्यएषमहामनुः । जपतः हर्वेवेदांश्चेत्यादीनि श्रीरामनाम्नो विष्णवादि भगवन्नामान्तरेभ्यः सहस्त्रगुणाधिक्य प्रतिपादकानि श्रीरामशब्दवाच्यस्य विष्णवादि शब्द वाच्येभ्यः सहस्त्रगुणोत्कृष्टत्वद्योतनेन रामविषयक विष्णवतारत्व वचनानुपपत्ति सूचनद्वारातदन्य थासिद्धि सूचयंति उदाहृत वाक्य संदर्भ सह-

कृतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यादीनां विरोधेनाप्युपपद्यते तेषां तादृशसहकारिरहिता नामन्यथा सिद्धिः साचान्यथा सिद्धिस्तेषां तत्तद्वाक्याविरुद्धार्थाकांदिभिर्विद्वद्भिर्यथासंभव मुह्येत्यस्माभिर्यथा मत्यूह्यमानां तामवलोकयतावत् ' विष्णो-पुत्र त्वमागच्छकृत्वात्मानं चतुर्विधमित्यत्र जज्ञेविष्णोरेव प्रत्यक्षात् किंच विष्णुंप्रतिरामंपुत्रत्वमापाद्यघातयते न रावण मित्येवमुक्ते श्रीरामात्तस्यतात्विकभेदप्रतीतिः स्यादतोन तथोक्तं किंच विष्णोर्पुत्रत्वमागच्छेत्येतावत्यैवोक्त्या स्वार्थ सिद्धेरन्यथातत्रात्मपदोपादा नस्यलौय्यर्थापत्तेरतदास्य पदमन्य थानुपपद्यमानं तत्कारणं लक्षयतीत्यवगम्यते रक्षांविधारयन्भू-तानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति रामनिष्ठ विष्णु कारणत्व द्योतकोपसंहार वाक्यानुरोधेनोपक्रमस्थात्म पदस्यान्यथा स्वार्थमनुपलभ मानस्य तत्कारणं लक्षकत्वोपपत्तेश्च आगच्छ विष्णोभद्रंते इत्येवमादौ तु वशिष्टकृतना-म्नः सच्चिदानंदार्थक तदनादि नाम्नश्चोभयोः सारूप्येणा-भेदानवगमात् कृतनाम्नो दशरथात्मज वाचकत्वलोकप्रसि-द्धयाशास्त्रीय तत्परं ब्रह्मवाचकत्वाछादनेन तदज्ञानात्तुच्छानंद विषया छादितदृष्टीनां शास्त्रावगत ब्रह्मनिरति शयानंदाज्ञा-नवत्तथात्मानं मानुषंमन्ये रामंदशरथात्मज मिति स्वकंठतोपि-स्वमानुषत्व विषयकोक्त्या रामशब्दस्य तत्परत्वोक्त्या च तत्परब्रह्मपरत्वा छादनाच्च आगच्छ रामभद्रं तेइत्येवमाद्युक्ति

भिस्तद्विषयक मानुषत्वप्रतीत्यनिवृत्ते न तत्रतत्र विष्णुपद-
स्थाने रामेतिपदंप्रदत्तं स्वर्गगमनसमये पूर्वोपार्जितपुण्य निचय
जीवानामपिमहातेजस्त्वोपपत्त्या तेनपदेन विशेषि तस्यापि
रामपदस्य प्रातीतिकबुद्धिनिवर्त्तकत्वानुपपत्तेर्नत्ररामममहातेजाः
इत्येवमुक्तं तथा भावान्नारायणोदेव इत्यत्रभवान् रामोदेवइत्यु-
क्त्यापितादृशबुद्ध्यनिवृतेः किंचास्मिन् वाक्ये नारायणपदेनैव-
तादृशबुद्धिनिवृत्या एकशृंगवराहादि पदोपादा नस्यवैयर्थ्यापत्ते
र्विशेषतः श्रीरामस्य नारायणादिरूपित्व द्योतनार्थक मिदंवा-
क्य मित्यवगम्यते महार्णवेशयानोप्सु मांत्वं पूर्वमजीजन
इति तथैवस्मरणात् उपनिषच्चरममंत्रेषु तथैव श्रवणाच्च
ततःप्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गेइत्यस्य प्रत्युत्तरं तुतःप्रतिष्ठितः
स्वर्गेपूर्ववद्रघुनंदन इत्यादिनापूर्वदत्तं तथाजज्ञेविष्णुःसनातन
इत्यत्र तेषामपिमहातेजाःरामोरतिकरः पितुः स्वयंभूरविभूतानां
बभूवगुणवत्तारः सहिदेवैरुदीर्णस्य रावणस्यवधार्थिभिः
अर्थितोमानुषेलोके जज्ञेविष्णुः सनातनः इत्यत्रासहिदेवैरर्थि-
तोरामोमानुषेलोके जज्ञे आविर्बभूव कथंभूतः विष्णुःसर्व-
व्यापकः पुनः सनातनः अनादिः सच्चिदानंदार्थकरामनाम्नो
ऽनादित्वेन तद्वाच्यस्य सदानंदगुणकापरिच्छिन्नचिदात्मक-
स्यरामस्य ब्रह्मणोनादित्व निर्बाधादित्येवं रामपदस्य क्रिया-
न्वयित्वेनविशेष्यपदत्वं विष्णुपदस्य तद्विशेषणत्वमुपपद्यते
यस्मातत्स्माद्विष्णुपदस्य जज्ञेइतिक्रियापदेनान्वया भावात्

न विष्णोर्मानुषेलोके आविर्भाव उपपद्यते अपिसच्चिदानंदार्थ करामपद वाच्यस्य रामस्यैव इतिरामस्य रामाख्याभुविस्यादिति तथैवश्रुतेश्च अत्रसनातन पदविशेषित्वेन रामपदस्यस्ववाच्य निष्ठ मूलकारणत्व द्योतकत्वेपिवेदैक प्रमाणवतां शिष्टानां वेदवचनानुरूप वचनवत्वयोग्यात् चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौ जातेइत्यस्यानुरोधेनोक्तं जज्ञेविष्णुः सनातन इति तत्रसनातनइति विशेषणंमहदिति श्रौतविशेषणवच्चतुर्भुज जगत्पालक विष्णवाविर्भावव्यावृत्तिद्वारातत्कारणस्यात्राविर्भावत्वं द्योतयतिततस्त्वमसिदुर्धषरस्तस्माद्भावात्सनातनात् रक्षां विधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति विष्णुकारणपरवाक्ये सनातन पदस्मरणात्तत्रैव रामस्यविष्णुकारणत्व द्योतनाच्च वेदेपिरामस्य ॐ योवै श्रीरामचन्द्रः सभगवान् योब्रह्माविष्णुमहेश्वरइति विष्णुरूपित्व श्रवणाच्च तस्मात्स्मार्त्त विष्णु पदस्यापिश्रौत विष्णुपदवत् तद्व्यापकत्व गुणपरत्वागमात् सहिजज्ञेविष्णुः सनातन इत्यस्य सहिरामः व्यापकः अनादि सर्वव्यापकोरामः सच्चिदानंदार्थक रामपदवाच्यः प्रादुर्बभूवेत्यर्थकत्व मुपपद्यते ननुवेदेनापि चिन्मयेस्मिन्परेरामे दशरथात्मजेइत्येवं किंनोक्तं येननिः संशयंपरत्वबोधः स्यादितिचेन्मैवंशंकनीयं स्वतंत्रस्वस्य तस्य नियोज्यानुयोज्या विषयत्वात्तथापिवेदस्यदेवानां चपरोक्ष प्रियत्वान्न तथोक्तमितिब्रूमः तदिदंदंसंत्तमिंद्रमित्याचक्षते परोक्षप्रियाइवहिदेवा इत्येवमादि

श्रुतिभ्यः परोक्षवादोवेदोयं परोक्षं च ममप्रियमित्येव मादिस्मृ-
तिभ्यश्चवेद देवयोस्तथात्वावगमात् वेदेनरामशब्दस्य परतत्व-
मुख्यवाचकत्वं गोपितमित्यवगम्यते तच्चकश्चिद्विशिष्टाधिका-
रीजानातु न सर्वोपिजन इत्येतदर्थं ननुतत्सत्वेतद्गोपनत्वोपपत्ते
रत्रतदभावात्तन्नास्तीति वक्तव्यमितिचेन्न अन्वर्थादिसंज्ञकः
रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्या चष्टे तारकंदीर्घानलमित्येव मादिभिस्त-
स्यानादिसंज्ञकत्वेन परतत्वमुख्यवाचकत्वसूचनात् ब्रह्मा
दीनांवाचकोयंस्वभूज्योतिर्मयोऽनंतरूपीस्वेनैवभासतेजीवत्वेनै-
दमोंयस्यइत्योमिति च ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्यारेफा-
रूढा मूर्त्तयः स्युः सर्ववाच्यस्यवाचकः इत्येवमादिभिस्तस्य-
प्रणवकारणत्वेन ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा श्रयत्वेन
सर्वशब्दवाच्यवाचकत्वेन च रामनाम्नः परतत्वपरब्रह्ममुख्य-
वाचकत्वस्फुटीकरणाच्च विष्णोर्नाम्नां सहस्राणांतुल्य अनंता-
भगवन्मंत्राः नानेनतुसमाकृताः विष्णोरेकैक नामैव जपतः
सर्ववेदांश्चत्येवमाद्याभिःस्मृतिभिःस्तत्स्फुटीकरणाच्चननुवेदे
नतद्गोपितं तेनैवतत्स्फुटीकृतं चेतिपरस्परं विरुद्धमिति चेन्न-
कंठतस्तथानुक्तेस्तन्महात्म्य कथनद्वारातद्योतनाच्च तद्वाच्यस्य
स्फुटमवतारित्वानुक्तेश्चयतश्चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौ चिन्मय-
स्यब्रह्मणोरूपकल्पनेत्यत्र ब्रह्मणोऽवतारित्वं श्रूयतेमहाविष्णु-
ब्रह्मशब्दयोः पर्यायित्वेन तन्मुख्यवाचकत्वं च प्रतीयते ननु-
दाशरथ्याकृतेरनादित्वं महाविष्णुहरिशब्दयोरतद्गुणवाचकत्वं

चकिं तुजातेदशरथे इति वचनतस्तस्यकेवल मवतारत्वं रघु-कुलेऽखिलं रातीत्येव मादिवाक्यानिरुक्तस्य रामशब्दस्यतद्वा-चकत्वंच रमंतेयोगिन इतिनिरुक्तस्य रामशब्दस्यासाविति सूचितदाशरथि परत्वेन तत्परब्रह्मावतारत्व सूचकत्वंचप्रतीयते नत्ववतार्य्या कृत्यैवात्रतदाविर्भाव सूचकत्वमतः परोद्देशातद-वतारित्व मुक्तमित्युच्यतेऽस्माभिः तस्यविशिष्ठाधिकारि विज्ञे-यत्वंत्वितथमुपपद्यते कथमितिचेत महाविष्णुब्रह्मादिशब्दानां सामान्य शब्दत्वेन पशुछागन्यायतो विशेष शब्दो पस्थापिते पर्यवसानत्व योग्यात्ते सर्वेपिकस्य चित्स्वसमा-भ्यधिक महात्म्यवद्विशेष शब्दस्य वाच्ये पर्यवस्य तस्यैवाव-तारित्वं वोधयंति " रामशब्दस्य तु प्रणवकारणत्व श्रवणं विष्णवादि सहस्रनाम तुल्यत्व सर्ववेदसर्वमंत्र जपफलाधिक फलप्रदत्वस्मरणां चान्यथानुपपद्यमानं " स्ववाच्यस्य विष्णवा-दि शब्दवाच्य कारणत्वं ज्ञापयति " रमन्ते योगिन इति वाक्ये श्रुतस्य सच्चिदानन्द वाचकस्य रामशब्दस्य " दाश-रथिगतपरब्रह्मावतारत्वसूचकत्वं तु नोपपद्यते " चिन्मयेस्मि न्महाविष्णौजाते दशरथे हरावित्यनया प्रथमयैवर्चातस्य चि-न्मय महाविष्णुत्वावतारत्व स्फुटीकरणात् " वाक्यान्तरेण सूचितस्य वाक्यान्तरेण स्फुटीकरणोपपत्तावपि उपक्रमवाक्य स्फुटार्थस्य " वाक्यान्तरेण सूचनत्वानुपपत्तेः " किंतु रमन्ते योगिन " इति वाक्यस्य रामशब्दनिष्ठानादि सच्चिदानन्दा

त्मक परब्रह्माभिधायकत्व द्योतनेन "सच्चिदानन्द ब्रह्म सर्वां ग वाचकत्व सूचनद्वारातदनादि मुख्यनामध्येयत्व सूचनेन तद्वाच्य रामनिष्ठावतारित्व सूचकत्वमुपपद्यते " गुप्तार्थस्य सूचनत्वोपपत्तेः " तदगतस्या साविति पदस्य तु रघुकुलेऽखिलन्तरातीत्येवमादिवाक्य निरुक्त गौणरामपदवाच्याद्दशरथात्मजातसच्चिदानन्दार्थक रामशब्दा भिहितस्य परब्रह्मणः पृथक् प्रतीति निवारकत्वेन तदैक्यबोधनद्वारादाशरथ्याकृतिनामधेययोरेव तदवतार्याकृति नामध्येयत्व सूचनद्वारा च स्वयमवतारिण एव रामस्यात्रावतारत्व सूचकत्वमुपपद्यते न तु पर ब्रह्मावतारत्वमात्र सूचकत्वं " चिन्मयेस्मिन्महाविष्णौजाते दशरथेहराविस्यनया तस्य तदावतारत्व स्फुटीकृतत्वात् रघुकुलेखिलं रातीत्याद्याभिश्चादावेव तस्य परब्रह्मावतारत्व सूचनात् स्फुटार्थस्य सूचनत्वानुपपत्तिवत् " वाक्यांतरेण सूचितस्यापि सूचनत्वानुपपत्त्या तस्य " वाक्यांतराज्ञाततदवतारित्व ज्ञापकत्वोपपत्तेः " ;किंचशिष्टैरवतार्यवतारयोः पूर्वोत्तरावस्थामात्रभेदांगीकारात ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य खण्डीभावानुपपत्त्या तन्न्यूनाधिकभाग नैमित्तकावतार्यवतारवचनायुक्ताच्च तत्तन्नामधेय माहात्म्यन्यूनाधिक द्वारैवतत्तद्वाच्यविषय कावतार्यवतारवचनोपपत्तेः भगवन्नाम्नांमध्ये रामेतिनाम्नः सर्वशब्द सर्ववेदकारण प्रणवकारणत्वश्रुतेरतोपि विष्णवादि सहस्रनामतुल्यतत्स्मरणोपपत्तेश्च " जपतः

सर्व्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वति। तस्मात्कोटि गुर्णा पुण्यं
राम नाम्नैव लभ्यत इत्यस्याः रामशब्दनिष्ठ सर्व्ववेद सर्व
मंत्रजप फलाधिक फलप्रदत्वस्मृतेः तस्य प्रणवादि कारणा
त्वोपपादकत्वाच्च रामशब्द वाच्यस्य मन्त्रान्तर वाच्यावतारि-
त्वमुपपद्यते किंचरामशब्द परत्वपर श्रुतिस्मृतियुक्ति सहकृतानां
श्रीरामनिष्ठसर्व्वरूपित्वप्रकाशकचरममंत्रात्मकश्रुतीनामीदृशश्रुति
स्मृति सहकारिहीनेभ्यो महाविष्णु हरिब्रह्मश्रुतिभ्यो वलीय-
स्त्वेनवलवदनुरोधेन दुर्व्वलानां तासांगंतव्यतया गौणार्थकत्वो-
पपत्तेः श्रीरामशब्दवाच्येतेसर्व्वे पिमहाविष्णवादि शब्दास्त
त्तद्गुण कर्मप्रकाशनद्वारापर्यवस्य तस्यैवावतारित्वं ज्ञापयंती
तीत्थमप्युपपद्यतेतस्यसर्व्वोत्कृष्टत्वंकिंचाकाशप्राणादि वाक्येषु
ब्रह्मलिंग वाहुल्यदर्शनात्वहूनामनुग्रहोन्याय्यःत्यजेदेकंकुलस्या
र्थेग्रामार्थेचकुलंत्यजेत्ग्रामंजनपदस्यार्थेमात्मार्थेसकलंत्यजेदित्ये
वमादिन्यायात् अन्यथासिद्धलिंगेनार्थांतरगंतव्यायाः श्रुतेर्मुख्या
र्थवाधाच्चयथा काशादि श्रुतीनांभूताकाशादि परत्वनिरासेन
परब्रह्मपरत्व मुपपादितं तथा त्रापि महाविष्णु हरिब्रह्मशब्द-
वाच्यस्यासाधारणालिंगा श्रवणात् द्विभुजधनुर्द्धरत्वजानकी
पतित्वादि रामशब्दवाच्यलिंग वाहुल्य दर्शनाच्च परतत्वस्या
विद्याविरोधित्वेन मायिकद्विभुजत्वाद्या नुपपत्तेश्च वलात्तदंगी
कारेचतुर्भुजत्वादिष्वपितद्दृष्टांते नमायिकत्वापत्तेश्चोक्तरीत्या
लिंगतः श्रुतिवाधाच्च बहुशब्दानां मुख्यवृत्त्याएकवाचकत्वानुप

पत्तेश्चमहाविष्णुब्रह्मादि शब्दानामन्यथा सिद्ध्याव्यापकत्वा दितद्गुण परत्वेन श्रीरामपरत्वोपपत्ते धनुर्द्धर द्विभुजादिमतः परात्परस्यतस्यैकाकृतेरेवद्विविध रामशब्दवाच्यत्वोपपत्त्यावतारिणःसतः एवावतारत्वं चोपपद्यते इत्येवं कश्चिद्विशिष्टाधिकारी जानातिनसर्वोपियतोद्यापि महाविद्वांसः इतिजगति ख्यातिं गता आचार्यत्वाभिमानिनोपि महाविष्णुहरि शब्द श्रवण मात्रेणदाशरथेर्विष्णुहर्य्यवतारत्वं रामशब्दस्यावतार मात्रवाचकत्वंचमन्यंते उपदिशंति च तथैव स्वशिष्यान्प्रतितेपितथैव स्वशिष्यान्प्रतितेपितथैव स्वशिष्यान्प्रतीत्येवंगतानुगतिकाभ्रद्यापिभ्रांताःनहितेश्रीरामशब्दश्रुतस्मृतेद्दशमाहात्म्ये किंकारणमित्येवं संदिह्यसर्वेषांभगवन्नाम्नांसर्वपापदाहकत्व मुक्तिप्रदत्वादिसमानत्वश्रवणात्तथैव तत्स्मरणाच्चतयोस्तदाधिक्येहेतुत्वं नोपपद्यते श्रूयतेस्मर्यते चतयोस्तत्राधिक्यं चेत्तदातत्रतदाधिक्येपिकोहेतुरितिच संदिह्यतत्ररमंतेयोगिन इत्यादिश्रुत्योक्तं रामशब्दनिष्टाशेषसच्चिदानंद स्वरूप परब्रह्मसाक्षात्वाचकत्वं तथास्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपीस्वेनैवभासते ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्या इत्युपासितव्यं रेफारूढामूर्त्तयः स्युरित्येवमादिश्रुतिभिरुक्त मूयद्रामशब्दस्यस्वप्रकाशज्योतिर्मयापरिछिन्न चित्स्वरूपत्वेन परब्रह्मात्मकत्वं च ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याश्रयत्वेनतत्तत्कारणत्वंचेतिहेतु त्रयंचविचार्य तेनैवहेतुत्रयेण तद्वाच्यस्यसच्चिदानन्दात्मकस्य परस्यब्रह्मणः रामाख्यस्य परात्परतरस्यस्वनि-

त्यद्विभुजांघांकृत्यैवात्राविर्भावत्वं रामशब्दस्य तन्मुख्यवाचकत्वंसर्वोत्कृष्टवाच्य तादात्म्य संबंधस्यैवतद्वाचक सर्वोत्कृष्टत्वे हेतुत्वं च जानंत्यतोविष्णु हर्यादि शब्दश्रुतिमाश्रित्य "तस्यैवावतारत्वं" मन्यंते न च तत्पूर्वापर श्रुति बिरोधेन तदुपपद्यते "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारंच मत्वा सदापश्यंतिसूरयइत्यादि श्रुत्यंतर विरोधे नायमात्मा ब्रह्मग्रहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिगत ब्रह्मशब्दस्यब्रह्मात्मके लक्षणाकारणात्तासां श्रुतीनांमद्वैत परत्वानुपपत्तिवत्थदितु चिन्मयेस्मिन्महा विष्णौ जज्ञे विष्णुः सनातनः विष्णोपुत्रत्वमागच्छेत्यत्रविष्णुमात्र श्रुतिमात्रेण विष्णुः कारणत्वंस्वीक्रियतेतदाहं ब्रह्मास्मीत्यादी नामपिश्रुतिमात्रेण द्वैतार्थपरत्वंस्वीकार्यमितितेनश्रीरामपरत्वहानिरिवद्वैतस्यविशिष्टाद्वैतस्यापिहानिः स्यात्यस्मात् अद्वैतवादिभिरपिभोक्ता भोग्यं प्रेरितारंचमत्वाज्ञाज्ञावजावीशानी शानावित्यादीनां स्फुटं तद्वैतार्थ वादिनीनां श्रुतीनां यथाश्रुतार्थ कत्वंमंतव्यंनत्वौपाधिकत्वं तेनतेषामप्यद्वैत वादहानिर्भवेत्तस्माद्यथान्यायानुग्रहीत श्रुत्यंतरविरोधेनासां श्रुतीनां ब्रह्मात्मैक्य परत्वनिरासेन ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मात्मके लक्षणयाहं ब्रह्मात्मकोऽस्मीत्येवंद्वैतार्थ परत्वं विशिष्टार्थ परत्वं चोपपद्यते वैष्णवैः अद्वैतपरैस्तु यथा अहंब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादि श्रुतिविरोधेन भोक्ताभोग्यं प्रेरितारमित्यादीनामौपाधिकभेदपरत्वमंगीकृत्वाद्वैतार्थपरश्रुतिभिरेकवाक्यतासिद्ध्येभेदपर श्रुतीनामपि तात्पर्यतोऽद्वैतार्थपर-

त्वमुपपद्यते तथैवन्यायानुग्रहीत श्रुतिस्मृतिविरोधेनतेषांउप-क्रमादिश्रुतविष्णाहर्य्यादिशब्दानामपि विष्णुकारणत्वपरत्व-निरासेन गौणार्थक तयाश्रीरामनिष्ठावतारित्व पर्यवसायि-त्वंयथास्माभिरसकृदुपपादितंतथैवमंतव्यंविदिद्भिः सर्वेषांस-मानार्थक श्रुतिस्मृतिवाक्यानां तद्बलाबलविचारेण गौण-मुख्यार्थकत्वद्वारैक वाक्यत्वोपपादनकुशलैः सत्संप्रदाय-विद्भिः तदेवं चिन्मयतत्वस्यावतारि त्वेनावतारत्वेचैकरूपत्वं सर्वव्यापकत्वादि गुणविशिष्टत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं स्वाश्रित दुःखहारित्वेनातिकारुणिकत्वं चनिर्दिश्याथतस्य सच्चि-दानंद ब्रह्मनिः शेषवाचकत्वेन रामेतिमुख्यनाम-ध्येयमस्तीतिप्रकटयितु मादौश्रीदशरथगृहाविर्भावानन्तरं तस्य रामेत्याख्या बभूवपूर्वेतुविष्णवादि संज्ञासीदित्येवं केवलमंध-परं परोपदिष्टार्थं बहुमन्यमानानांसूक्ष्मार्थ विचारहीनानां श्री-रामचन्द्रन्यूनत्वदृष्टीनां तादृशमतिभ्रांतिनिवृत्यर्थैकतिधा श्री रामशब्दनिरुक्त्या तदभिमतार्थं मुक्त्वापश्चाद्भगवन्नामांतरगौ-णत्व प्रकाशिकयासच्चिदानंदार्थक श्रीरामनाममुख्यनिरुक्त्या तन्मुख्यत्वं प्रकाशयामासुः रघुकुलेखिलंरातीत्यारम्भ परंब्रह्मा भिधीयते इत्यंताः श्रुतयः